4
Kastelen en buitenplaatsen

Utrecht is een van provincies van ons land met de meeste kastelen en buitenplaatsen. Dat is niet verwonderlijk als we bedenken dat het middeleeuwse Sticht voortdurend bakkeleide met de Hollandse graven en de Gelderse hertogen en dat in de 17de eeuw de Vecht en de Heuvelrug aantrekkelijk werden als zomerverblijf voor koningen en rijke kooplieden.

Voor de bespreking van de kastelen is dankbaar gebruik gemaakt van het standaardwerk *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* uit 1995. In 2010 is op verzoek van de provincie een aanvullend onderzoek verricht door de Nederlandse Kastelen Stichting naar de toestand en status van de verdwenen kastelen. Dit resulteerde in een analyse van 113 kasteelplaatsen in de provincie Utrecht. De uitkomsten hiervan zijn in het gedeelte over kastelen en kasteelplaatsen gebruikt.

Tien jaar geleden nam het Erfgoedhuis Utrecht het initiatief tot een standaardwerk over de Utrechtse buitenplaatsen. Verder dan een brochure kwam het helaas niet, maar misschien was het onderwerp ook wel te complex, door het aantal buitenplaatsen en door de vele mogelijke invalshoeken.

Door recent onderzoek hebben we nu een zo goed als compleet beeld van de bestaande en de verdwenen buitenplaatsen. Ooit waren er meer dan 460 buitenplaatsen in de provincie, waarvan er nu een kleine 300 over zijn. Landschap Erfgoed Utrecht, opvolger van het Erfgoedhuis, heeft een website gemaakt *(www.utrechtsebuitenplaatsen.nl)* met de locaties van de bestaande buitenplaatsen en inhoudelijke en toeristische informatie.

Hierbij is gebruikgemaakt van de provinciale databank *(www.provincie-utrecht.nl/chat)*, waarop ook de locaties van de verdwenen buitenplaatsen, van de kastelen en van kasteelplaatsen zijn aangegeven.

Het Jaar van de Buitenplaats 2012 heeft duidelijk gemaakt dat er veel belangstelling is voor de buitenplaatsen.

Kastelen en kasteelplaatsen

Wat is een kasteel?

Kastelen spreken tot de verbeelding, vroeger, nu en ongetwijfeld ook in de toekomst. Hoge dikke muren met kantelen, op de vier hoeken een ronde toren met puntdak, omgeven door een gracht en toegankelijk via een ophaalbrug. Dat is het stereotype beeld van een kasteel.

Maar de werkelijkheid is anders en genuanceerder. De term 'kasteel' verwijst naar het Latijnse woord *castellum* of *castrum*, een Romeinse legerplaats, fort of vesting. In het 13de-eeuwse Frankrijk vinden we het woord *castel* of *chastel (= château)* voor een burcht of kleine stad. Bij ons komt het woord 'kasteel' veel later in zwang wanneer huizen worden geassocieerd met een geromantiseerde middeleeuwse riddertijd. In de bouwtijd van de 'kastelen', ongeveer tussen 1000 en 1600, sprak men over een 'huus', 'borg', versterkt huis, ridderhofstad of begraven hofstede. Het is niet altijd duidelijk of we dan te maken hebben met een echt kasteel of een met een omgrachting versterkte boerderij. Over de typisch Utrechtse term ridderhofstad komen we hierna te spreken.

Een kasteel betreft een woonhuis van een adellijke familie, dat verdedigd kan worden of dat er in ieder geval door een bepaald uiterlijk verdedigbaar uitziet. De onbeschermde ligging van het kasteel op het platteland noodzaakt een mate van verdedigbaarheid. Het kasteel heeft ook een economische functie als binnen de omgrachting een boerderij gelegen is. Een derde belangrijke functie van een kasteel is die van lokaal bestuurscentrum. Het kasteel was een statussymbool voor macht en gezag. Als familiebasis moest het kasteel een duurzaam bouwwerk zijn, dat stond voor de continuïteit van het bestuur of de (maatschappelijke) positie van de heer.

Afbraak, herbouw en nieuwbouw

Veel kastelen gingen al in de middeleeuwen te gronde door oorlog en belegering. Midden 14de eeuw stokte bovendien de bouw van nieuwe kastelen. Zo sloot Bunschoten in 1300 een verdrag met Amersfoort dat de bouw van nieuwe kastelen verbood. In Eemland vinden we dan ook geen enkel kasteel, op de bisschoppelijke burcht Ter Eem na. Datzelfde gebeurde ook in 1352 toen de stad Utrecht en de bisschop elkaar beloofden, dat ze de bouw van een versterkt huis in Het Sticht niet zouden dulden. Daarop werden de muren van de kastelen Marckenburg en Schalkwijk in Houten en die van het kasteel Woudenberg neergehaald. Eendrachtig greep men in tegen een roofridder als Jan van Rijnestein door zijn kasteel in Jutphaas in 1396 te verwoesten.

De meeste kastelen in Het Sticht zijn in de 15de en 16de eeuw uitgebouwd met extra woonvertrekken, maar na 1600 komt aan het kastelentijdperk een einde. De bedompte, oncomfortabele kastelen, binnen hun keurslijf van omgrachtingen, zijn niet meer in trek. Veel kastelen zijn in de 17de en 18de eeuw afgebroken of grondig omgebouwd tot buitenplaatsen. Dieptepunt was het rampjaar 1672. Wie geen brandschatting aan de Franse troepen betaalde had pech en zag zijn kasteel in de vlammen opgaan. Dit lot trof onder meer Amerongen, waar te lang werd gewacht met het betalen van de geëiste drieduizend gulden.

Het grote slopen zette zich begin 19de eeuw voort. Gebrek aan geld voor het herstel en onderhoud van de vervallen kastelen was het voornaamste motief in het verarmde Koninkrijk. Veel kastelen, maar ook talloze buitenplaatsen, werden afgebroken en de onderdelen werden als bouwmateriaal verkocht.

De middeleeuwse woontorens aan de Langbroekerwetering vormden een uitzondering. Tussen 1830 en 1860 kregen de oude

Huisbewaarder

De huisbewaarder van het hol kasteel
– de adel zit op flatjes in de stad
zolang de staat zich aan hun bloed bezat,
het blauwe, dat ik rechtens met ze deel –

de huisbewaarder hokt voor evenveel
als mol in 't souterrain. Boven hem staat
de doem van zestig kamers. Grauw en geel
beschimmelt in de hal het tafereel
"de wilde jacht" waarover ik het had.

's Nachts daalt een vrouwenschim de trappen neer,
beschouwt langdurig ieder onderdeel
en lost volledig op in het geheel.
Onder de hoezen giegelt meubilair.
Ik hoor een jachthoorn achter het paneel.
Het is een haan die kraait; een haan van keel.

Spookhuizen staan langs stille weteringen,
hun dode ogen binnenwaarts gekeerd;
tot conferentieoord gedegradeerd
voor volksdans en wereldverbeteringen.

Had ik het mijne toch bijtijds verkocht
en in Amerika m'n heil gezocht.

Uit: Gerrit Achterberg, *Spel van de wilde jacht*, Amsterdam 1957, p. 58. Dit gedicht noemt niet een bepaald kasteel. Gedacht wordt aan kasteel Beverweerd te Werkhoven, dat voor Achterberg speciale betekenis had.

Boven • Ruïne van het kasteel Te Vliet bij Oudewater.
Linkerpagina • Kasteel Beverweerd.

woontorens hun kantelen weer terug en werden ze voorzien van neogotische decoraties en motieven. Het is één van de vroegste voorbeelden in ons land van de romantische herwaardering van het middeleeuwse kasteel. Hoogtepunt van dit teruggrijpen op het vermeend roemruchte verleden is de 'herbouw' rond 1900 van kasteel De Haar op de resten van een middeleeuwse voorganger.

Zoals uit deze voorbeelden blijkt werden vele kastelen, al of niet in ruïneuze staat, verbouwd en aangepast aan de veranderende smaak en behoeftes. Dat maakt het lastig om te bepalen of het om een kasteel of om een buitenplaats gaat. Volgens een strakke definitie is Kasteel Amerongen, dat kort na 1672 in een geheel nieuw uiterlijk werd opgetrokken, helemaal geen kasteel, maar 'gewoon' een buitenplaats, hoewel er nog een stuk van het oude kasteel in zit.

Kasteelplaatsen

Ooit hebben er in ons land ongeveer 2.500 kastelen gestaan. Van de resterende kasteelplaatsen is er 10% beschermd als archeologisch monument. De provincie Utrecht liep tien jaar voor op de andere provincies: in 1980 waren hier 49 kasteelplaatsen opgenomen, waarvan de meeste al in 1967 op de lijst stonden. Dat is echter nog niet eenderde van de kleine 140 kastelen die tussen 1250 en 1350 zijn opgetrokken in Het Sticht, buiten enkele bisschoppelijke residenties en grensburchten tussen 1000 en 1200. Deze kastelenrijkdom in onze kleine provincie is niet verwonderlijk als je bedenkt dat Het Sticht veel te verduren heeft gehad van aanvallen uit Holland en Gelderland, waar ze zich tegen wilde wapenen.

Tot eind 16de eeuw zijn de doorgaans kleine omgrachte woontorens uitgebouwd tot soms grote complexe kastelen met vele bijgebouwen. Met uitzondering van de eerder genoemde tot buitenplaats omgebouwde kastelen resteren bijna alleen nog de fundamenten en de sporen van de omgrachtingen. Een in 2010 uitgevoerd onderzoek door de Nederlandse Kastelen Stichting heeft in de provincie Utrecht 113 bewezen kasteelplaatsen gedetecteerd en beschreven. Hiervan hebben 26 de status van rijksmonument.

Onder een kasteelplaats verstaan de kenners 'een site van een verdwenen kasteel, zowel hoofdburcht als voorburcht, maar zonder de bijbehorende boomgaarden, tuinen en lanen. Zowel de terreinen die nog door muurfragmenten, bijgebouwen, grachten en wallen in het terrein herkenbaar zijn, als de terreinen waar aan de oppervlakte weinig of geen sporen aanwezig zijn, vallen onder deze definitie'. Bij de begrenzing is gekozen voor een beperkt terrein, gericht op de oorspronkelijke nutsfunctie voor het kasteel. De Nederlandse Kastelen Stichting heeft vier soorten kasteelplaatsen onderscheiden en in kaart gebracht:

1. Herkenbare kasteelplaatsen die nog zichtbare delen of ruïnes bevatten van de kastelen zelf en/of hun bijgebouwen als koetshuizen en boerderijen. Te denken valt aan de Bourgondische toren van kasteel Duurstede, het verbouwde kasteel Montfoort of de in ons

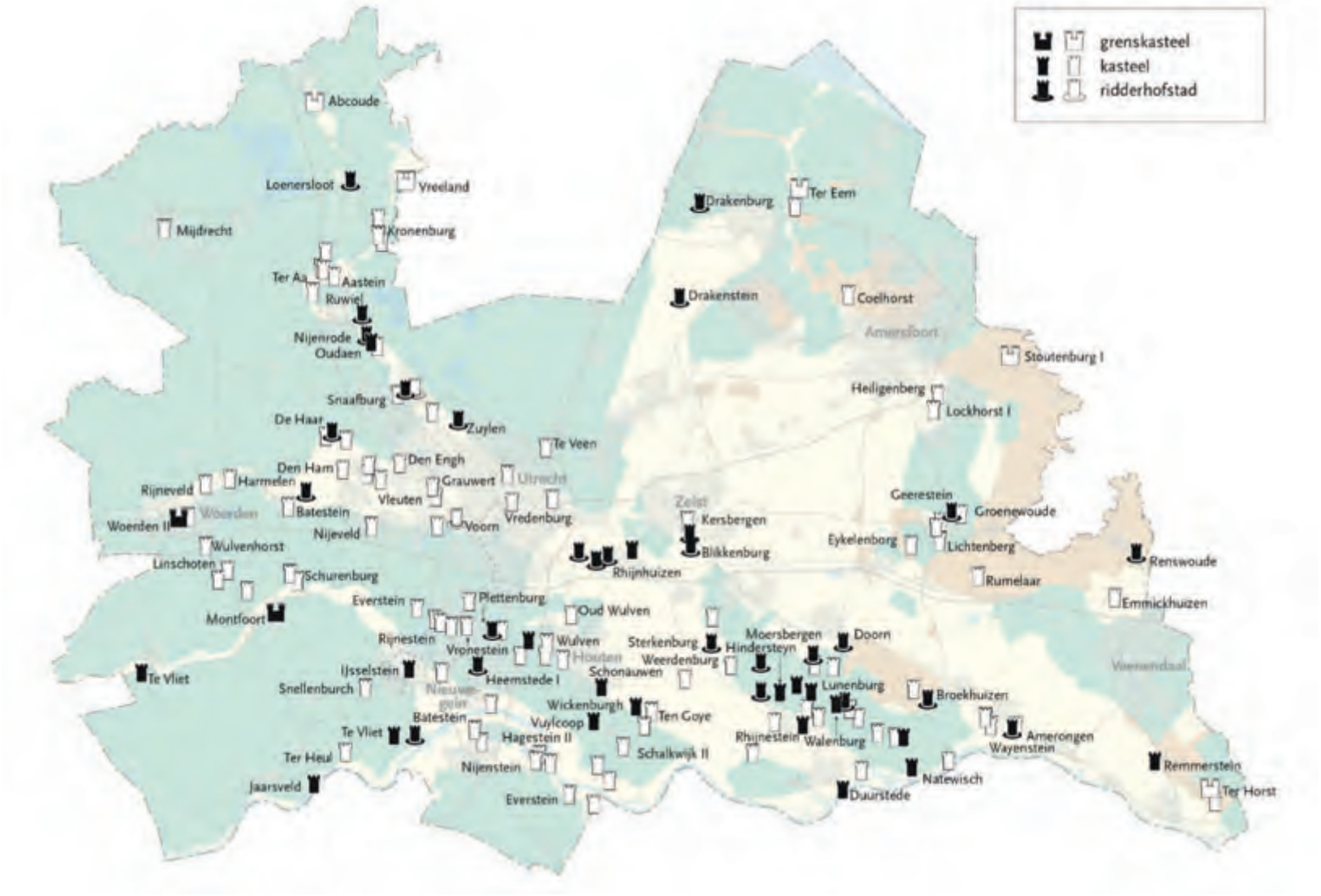

opruimland zeldzame ruïne van het kasteel Te Vliet bij Oudewater. Mooi voorbeeld van een plaats waar nog bijgebouwen resteren is Rijsenburg aan de Langbroekerwetering met de kasteelboerderij en een koetshuis.

2. Herkenbare kasteelplaatsen die nog zichtbare contouren van grachten, singels of lanen bevatten. Een van de mooiste voorbeelden daarvan is Slot Abcoude, waarvan de grachtstructuren in het weiland nog geheel aanwezig zijn.

3. Onherkenbare kasteelplaatsen die alleen op basis van schriftelijke bronnen als oude kaarten gelokaliseerd konden worden, waar geen onderzoek is verricht en/of die bebouwd zijn geraakt. Dit lot heeft de meeste kastelen getroffen. Bijvoorbeeld de ridderhofstad Kersbergen te Zeist, waar in de jaren 1920 een villawijk overheen is gebouwd, maar die nog duidelijk op de kadastrale minuut van 1832 is terug te vinden.

4. Onherkenbare kasteelplaatsen waarvan de exacte locatie niet bekend is, maar die wel in de bronnen voorkomen. Dit lot trof onder meer het eerste kasteel van Woerden, in 1288 als 'steenhuus' door de lokale heer Herman van Woerden opengesteld voor de Hollandse graaf Floris V. Deze grensburcht moet al in de 12de eeuw door de Utrechtse bisschop zijn gesticht en zou bij het Romeinse *castellum* hebben kunnen staan, maar waar?

Ridderhofsteden

Alleen de provincie Utrecht kent het begrip ridderhofstad, dat dateert uit de 16de eeuw. Het is een redelijk ingewikkeld, maar boeiend verhaal dat veel zegt over de status en politieke verhoudingen destijds. Het treft primair de niet-fysieke component van het kasteel, mét een typologische doorwerking.

Om van de grote schulden af te komen die de bisschop en Staten van Utrecht hadden gemaakt in de oorlog tegen IJsselstein (1510-1511), werd in 1512 een nieuwe huisbelasting geheven. De Staten, bestaande uit de geestelijkheid, de vijf steden en de ridderschap, wilden zich uiteraard niet in eigen vlees snijden. De huizen van de leden van de ridderschap, de 'rittenhoffsteden', werden dan ook uitgezonderd en waren vrij van 'huysgeld'. Deze belastingvrijstelling had te maken met de middeleeuwse opvatting dat de 'ridderluyden' hun bijdrage al leverden in de vorm van bijstand aan de landsheer met paard en harnas in geval van oorlog.

De genoemde schuldaflossing verliep uiterst traag. Toen Karel V in 1528 landsheer van het Nedersticht werd, nam hij met het wereldlijk gezag ook de schulden over. In 1532 werden nieuwe belastingmaatregelen uitgevaardigd. Jarenlange discussies volgden over de vraag wanneer een hofstede aangemerkt kon worden als ridderhofstad en dus in aanmerking kwam voor vrijstelling van belasting. Op 27 oktober 1536 stelden de Staten 'drie saken ofte qualiteyten'

vast voor vrijstelling van huisgeld: de eigenaar diende lid te zijn van de ridderschap (traditie, afstamming en leefwijze als toelatingseisen), het huis moest een uiterlijk hebben een ridder waardig (versterkt huis met gracht en ophaalbrug) en er diende een boerderij bij te zijn.

Aan de resolutie van 1536 was een lijst van 38 ridderhofsteden toegevoegd met naam en woonplaats van de eigenaren. Hieruit blijkt dat de kastelen zelden permanent bewoond werden. Men woonde in de stad Utrecht en een enkeling in een van de vier andere steden. Maar de discussie was nog niet ten einde. Protest werd aangetekend door eigenaren die eerder wel vrijstelling hadden maar nu niet meer, omdat ze bijvoorbeeld niet over een gracht of ophaalbrug beschikten. In 1539 werden 21 verzoeken ingewilligd, wat het totaal van erkende ridderhofsteden op 59 bracht. Nog zeven potentiële ridderhofsteden zouden erkend worden als de eigenaren met bewijzen kwamen. Maar omdat ook besloten werd het huisgeld te veranderen in grondbelasting ('oudschildgeld') was de hele erkenning een wassen neus geworden.

Rechts • Poortgebouw van de voorburcht van kasteel Montfoort.
Onder • De bisschoppelijke residentie Ter Eem beheerst de rivier en is strategisch tegenover Eembrugge gelegen. Een prekadastrale kaart uit omstreeks 1650 van landmeter Paulus Ruijsch. Linksboven het kasteel Drakenburg. Rechtsonder het huis van 'De burgemeester De Graeff', op de plaats waar in 1674 het paleis Soestdijk zou komen.

Toch was het wel vreemd dat enkele adellijke huizen die alle kenmerken van een ridderhofstad hadden niet op de lijsten voorkwamen, zoals de kastelen van de landsheer: Abcoude, Duurstede, Ter Eem, Ter Horst, Stoutenburg en Vreeland. Maar het was vanzelfsprekend dat de landsheer zelf was vrijgesteld van belasting. Ook kastelen in de stadsvrijheden van de vijf steden en in gebieden waar de landsheer geen hoge heerlijkheid bezat, zoals Hagestein, Montfoort en Jaarsveld, kwamen om een dergelijke reden niet voor op de lijst.

Maar het verhaal is nog niet afgelopen. Wie in de Staten mochten zitten had macht. In 1587 klaagde de stad Utrecht, dat er steeds meer lieden in de Staten kwamen die geen oude riddermatige afstamming hadden noch een ridderhofstad bezaten. Voor het eerste criterium ging in opdracht van de Staten een commissie 'in de oude boecken' kijken. Over onderzoek naar het tweede criterium is niets bekend, maar het hebben van een erkende ridderhofstad werd nu wel aantrekkelijker.

In 1597 werd de ridderschap met zes edelen aangevuld, waaronder Frederik van Reede, die zijn kasteel Amerongen op de lijst wist te zetten. In 1612 zorgde Johan van Oldebarneveldt ervoor zijn pas verworven Gunterstein te Breukelen erkend te krijgen als ridderhofstad om zo de weg te effenen voor zijn zoon Willem in het provinciale bestuur. Meer edelen probeerden erkenning van hun huis als ridderhofstad te krijgen. Slechts enkelen lukte dat nog, maar de riddergelederen werden zoveel mogelijk gesloten voor de nieuwkomers. Gelukkig was Gerard van Reede, toen hij in 1653 Vreeland niet alleen tot heerlijkheid verklaard kreeg, maar ook het predicaat ridderhofstad wist los te peuteren. De Staten namen genoegen met de herbouwplannen op basis van een opgravingstekening, maar na de erkenning in 1680 verdwenen de plannen snel van tafel.

Bezit van een erkende ridderhofstad leidde niet per definitie tot de ridderschap in de Staten, sterker nog, in een resolutie in 1641 werd bepaald dat nieuwe kopers van ridderhofsteden en eigenaren van buiten het gewest geweerd moesten worden. Tot het vaststellen van een nieuwe lijst kwam het niet. De oude lijst van 1539 bleef leidend en de 16de-eeuwse eisen van een gracht en ophaalbrug werden zelfs weer uit de kast gehaald bij erkende ridderhofsteden die daaraan niet meer voldeden. En zo zien we dat stereotiepe

Boven • De terug gerestaureerde woontoren Lunenburg aan de Langbroekerwetering.
Linksonder • Buitenplaats Prattenburg ten noorden van Rhenen uit 1887 met zijn middeleeuws geïnspireerde woontoren.

elementen van het kasteel niet vanwege hun verdedigende functie, maar vanwege bestuurlijk belang nog lang in het Utrechtse gehandhaafd werden. Resultaat was een typisch 17de-eeuwse Utrechtse traditie in het blijven doorbouwen in compacte omgrachte vormen en toepassing van kasteelachtige elementen als torens. Zie de huizen Voorn bij Utrecht (1635), Linschoten (1637), Heemstede (1645) en Amerongen (1673).

Kasteeltypologie

Kastelen kunnen verschillen in vorm, grootte en functie. In Utrecht zijn enkele soorten kastelen herkenbaar. Elk type is representatief voor een fase in de ontwikkeling van het kasteel. Daarbij zijn de woon- en de militaire kwaliteit steeds bepalend. We zien binnen de kastelenbouw een verschuiving naar groter wooncomfort en een zoeken naar nieuwe antwoorden op militaire bedreigingen. Ook de status van een kasteel als bestuurscentrum had invloed op de vorm en aankleding van met name het interieur. Voor de organisatie van de gebouwen binnen de contour van de omgrachting speelde de agrarische component een belangrijke rol, zoals de plaatsing van de boerderij op de voorburcht.

Kasteel Loenersloot met de midden 13de-eeuwse ronde toren, voor de restauratie van 2012.

Walburgen

Tot de oudste typen behoort de walburg, waarvan de militair-defensieve functie voorop staat. De walburg heeft een twee tot vier meter hoge aarden wal, versterkt met een palissade en een gracht, waarbinnen mens en dier in tijden van gevaar bescherming zoeken. Het binnenterrein heeft een doorsnede van honderd tot driehonderd meter. We kennen in de provincie slechts één voorbeeld, de walburg op de Heimenberg bij Rhenen. Deze dateert uit de tweede helft van de 7de eeuw en ligt op een stuwwalplateau, dat in de loop der eeuwen door de Nederrijn flink is ondergraven en aangesneden. Het is dus goed mogelijk dat de huidige halve walring, die nu een terrein van 224 bij 115 meter omsluit, het resultaat is van erosie en oorspronkelijk het hele terrein omsloot.

Mottes

Ook van dit type kasteel hebben we maar één voorbeeld, de motte van het kasteel Lockhorst bij Leusden. Een motte is een kunstmatige heuvel die gewoonlijk door een droge of natte gracht omgeven wordt. Op de afgeplatte top staat een verdedigbare woontoren, aanvankelijk van hout, maar na voldoende inklinking van de heuvel daarna in steen herbouwd. Soms wordt ook wel eerst de stenen

't Huys tot Sterkenborg door C. Specht in 1700.

Typerende ovaalvorm van het grenskasteel Stoutenburg. Detail kaart door J.L van der Meer rond 1790.

toren gebouwd, waarbij het onderste deel met een laag aarde wordt bedekt, *eingemottet* in het Duits. De motte staat soms binnen een groter, door palissaden en omgrachting omgeven terrein. Binnen dit grotere terrein, de lager gelegen voorburcht of balije, staan soms andere gebouwen.

Lockhorst was in ieder geval in 1641, maar mogelijk al in 1507 gereduceerd tot een omgrachte heuvel zonder woontoren. Omdat het op de lijst uit 1536 van erkende ridderhofsteden stond, bleef Lockhorst een rol spelen. Het lukte Johan Adolph van Renesse nog in 1709 om tot de ridderschap van Utrecht toegelaten te worden, door de aankoop van deze motteheuvel. Pas in 1885 zou er weer een huis op Lockhorst worden gebouwd.

Residenties en grensburchten

Uiteraard versterkt, maar vooral strategisch gelegen zijn de residenties en grensburchten die de bestuurlijke macht van de vorst uitdrukken. In Utrecht laten de bisschoppen, als vertegenwoordigers van het hoogste gezag, in de 11de en 12de eeuw dergelijke kastelen bouwen. Hun hoofdzetel is de bisschoppelijk burcht Trecht op de plaats van het voormalige Romeinse *castellum* van Utrecht. Deze residentie fungeert ook als periodiek onderkomen van de Duitse keizer, het hoogste gezag in onze contreien. Als rondtrekkend vorst is voor hem een *palts*, een paleis, gebouwd, genaamd Lofen (= luifel), waarvan de resten nog aanwezig zijn in de kelder van een café aan het Domplein nr. 17.

Ook in Amersfoort wordt een bisschoppelijk hof gesticht, op de plaats waar nu de St-Joriskerk staat. Om zijn Nedersticht tegen het opdringende Holland en Gelre te beschermen worden strategisch gelegen grenskastelen aangelegd: kasteel Woerden aan de Oude Rijn, kasteel Montfoort aan de Hollandsche IJssel en kasteel Ter Eem aan de gelijknamige rivier, als uitvalsbasis naar Oversticht (Overijssel), dat ook aan de Utrechtse bisschop toebehoort; voorts kasteel Ter Horst bij de Grebbe en het kasteel Vreeland, dat in 1260 aan de Vecht wordt gebouwd om de vrede met de opstandige heren Van Amstel te veilig te stellen.

Van al deze grensburchten is alleen de toegangspoort tot en de oostvleugel van de voorburcht van Montfoort bewaard gebleven. De strategische ligging van deze burcht, evenals Ter Horst en Woerden gesticht door bisschop Godfried van Rhenen (1156-1178), is evident: op de grens met Holland en op een plek aan de IJssel waar de voor Utrecht belangrijke handelsroute zich splitst naar Woerden, Jutphaas en IJsselstein. De naam Montfoort is afgeleid van het Latijnse *Mons Fortis*, wat sterke berg betekent. Helaas is Montfoort niet sterk genoeg om de Fransen op afstand te houden, die in 1672 de hoofdburcht opblazen, waarna de stenen worden verkocht.

Omdat het optrekken van kastelen nogal kostbaar is, geeft de bisschop lokale heren in ruil voor het openstellen van hun kasteel bijzondere rechten. We noemen hier het kasteel Stoutenburg onder Amersfoort. Op 12 juni 1259 verleent bisschop Hendrik van Vianden de plaats stadsrechten. Diezelfde dag draagt Wouter van Amersfoort zijn kasteel aan de bisschop over als open huis. Wanneer de bisschop het kasteel om militaire redenen nodig heeft, wat hier bij de grens met Gelre voorkomt, moet Wouter hem toegang verschaffen.

Woontorens

De basisopzet van deze kastelen is eenvoudig: een vierkante of rechthoekige toren van baksteen, veelal gecombineerd met andere gebouwen. De toren is doorgaans acht bij tien meter en dertien tot zestien meter hoog; niet echt groot dus voor een kasteel en zeker niet erg comfortabel met twee verdiepingen boven een kelder en de ingang op de eerste verdieping. Ter versterking van het militair-defensieve aspect wordt de toren op een eilandje geplaatst, met op de voorburcht een poortgebouw, stallen of een boerderij. Een eenvoudige houten brug over de gracht verbindt de voorburcht met de eerste verdieping van de woontoren. Deze variant zien we vooral rond Vleuten (Huis te Vleuten, Den Engh, Den Hoed). Vaak wordt het eilandje tot in het water uitgenut voor aanbouwen en (trap)-torentjes met verschillende hoogten, wat een schakering aan daken oplevert, zoals bijvoorbeeld bij het kasteeltje Groenewoude bij Woudenberg.

Tot de vroegste woontorens behoren het donjon van Wijk bij Duurstede, Zuilenburg bij Overlangbroek en Natewisch onder Amerongen. Jonger, van rond 1300, zijn de woontorens aan de Langbroekerwetering met Lunenburg als (terug)gerestaureerd voorbeeld. Hier raken de torens in de loop der tijd soms geheel ingebouwd en worden als aparte toren bijna onherkenbaar, zoals gebeurt bij Hinderstein, Sandenburg en Hardenbroek. Heeft de eigenaar meer mogelijkheden, dan ligt een ruimere rechthoekige zaaltoren voor de hand. Die kun je eenvoudigweg verdubbelen door er een tweede tegenaan te bouwen, wat bij het kasteeltje Oudaen aan de Vecht is gebeurd. Een andere mogelijkheid is om twee torens met elkaar te verbinden, waardoor een U-vormig geheel ontstond, zoals bij Den Ham te Vleuten.

Aanvankelijk wordt er overwegend in hout gebouwd. Alleen zeer rijke heren als de bisschop kunnen zich kostbare natuursteen uit Duitsland en België permitteren. In de 13de eeuw komt het gebruik van het relatief goedkopere baksteen op gang. Met de plaatselijke klei worden grote bakstenen (kloostermoppen) in veldovens gebakken. Ook de lagere heren kunnen zo hun grote verlangen een

eigen 'steenhuus' te hebben, realiseren. Nog tot in de 16de eeuw worden woontorens gebouwd. De solitaire toren is een statussymbool geworden, in de 17de eeuw aangeduid als 'camer' of als 'lusthuis'. De woontoren als symbool voor een kasteel zien we terugkomen in Renswoude (1654) en in de centraalbouw van Heemstede (1645). Als in 1887 Prattenburg bij Rhenen nieuw wordt gebouwd, krijgt deze een vierkante woontoren. Als kasteel Lunenburg in de jaren 1960 wordt gerestaureerd, wordt de woontoren volledig ontpleisterd en de 18de-eeuwse vleugel gesloopt, om het ideaalbeeld dat Jan de Beijer omstreeks 1750 tekende, te bereiken.

Ronde of veelhoekige kastelen

Torens met rechte muren blijken slecht bestand tegen kanonvuur. Dat is bij de eenvoudige kleine woontorens niet erg, want deze zijn meer statussymbool dan strategische kastelen. Ronde torens zijn beter bestand tegen het geschut. Mooie voorbeelden zijn de ronde torens van Sterkenburg en Loenersloot, beide uit omstreeks 1250-1270, met ruim twee meter dikke muren. Anders ligt dat bij de grotere kastelen als Montfoort, De Haar en Ter Horst, die het principe van de cirkel als ideaalvorm voor het grootste oppervlak met de kleinste omtrek hebben toegepast. Het zou kunnen zijn dat deze vorm vanuit een oudere motte is ontstaan die werd afgevlakt en voorzien van een ring waartegen gebouwen verrezen. Ter Horst had een veelhoekige ringmuur die een terrein van 42 bij 58 meter omsloot. Andere ovale of ronde burchten hebben waarschijnlijk gestaan bij Linschoten, Abcoude en Ruwiel en het grenskasteel Stoutenburg. De voorburcht werd meer het agrarische domein, omdat de meeste functies zich nu in het kasteel zelf bevonden. Bouwers waren de belangrijke leenmannenfamilies als de Van Zuylens, de Van Wulvens, de heren van Ter Aa en Loenersloot.

Het kasteel van Woerden met de vier hoektorens. Situatie april 1976.

Ridderhofstad Den Ham, rond 1260 gebouwd in de binnenbocht (inham) van een Oude Rijnarm, nu Vleutense Wetering. De 27 meter hoge woontoren dateert uit het eind van de 15de eeuw en is de enige kasteeltoren in ons land met meer dan vier verdiepingen. Door de ruilverkaveling van 1954 is de situatie ter plaatse ingrijpend veranderd, maar een deel van de meander is nog herkenbaar. Luchtfoto april 2002.

Vierkante kastelen

Het kasteel dat kinderen tekenen heeft ronde torens op de vier hoeken. Achter de tussenliggende muren met kantelen bevinden zich de woonvertrekken en de bijgebouwen. Vanuit Frankrijk komt dit type in het laatste kwart van de 13de eeuw ons land binnen onder graaf Floris V. Zijn Muiderslot beantwoordt bijna geheel aan het ideaalbeeld van een vierkant kasteel. Dankzij de kasteelopmeting van Gerard van Reede uit 1653 weten we dat het 14de-eeuwse Vreeland een rechthoekige omtrek had van 43 bij 29 meter met vier ronde hoektorens van ruim acht meter hoog. Ook het begin 15de-eeuwse kasteel Woerden is vrijwel vierkant met ronde hoektorens. Om de grotere vuurkracht van de kanonnen te weerstaan zijn de muren hier 3,5 meter dik. In het laatste kwart van de 15de eeuw bouwt bisschop David van Bourgondië kasteel Duurstede uit in de geest van het type vierkante kasteel. De ruim veertig meter hoge toren bestaat uit vier meter dikke muren en heeft een doorsnede van bijna vijftien meter. Maar dat was een uitzondering in Het Sticht.

Tot slot nog een kasteel dat maar kort heeft gestaan: de dwangburcht Vredenburg die Karel V in 1528 liet bouwen en rond 1580 weer werd gesloopt door de Utrechtse burgers. De vierhoek met torens was toen al ouderwets. Enkele resten zijn in het nieuwe muziekgebouw TivoliVredenburg opgenomen.

Ligging in het landschap

Middeleeuwse kastelen zijn bouwwerken die bij uitstek een bewuste locatie in het landschap hebben uitgekozen, om meerdere redenen. De afhankelijkheid van de bodemsoort, het reliëf en de waterhuishouding was veel groter dan nu. Het belang ervan zien we soms terug in de kasteelnamen. Zo heet een kasteel aan de Lang-

Prekadastrale kaart van Juthaas uit 1626 met de kastelen Wijnesteijn, Plettenborch en Rijnesteijn aan de Nedereindseweg.

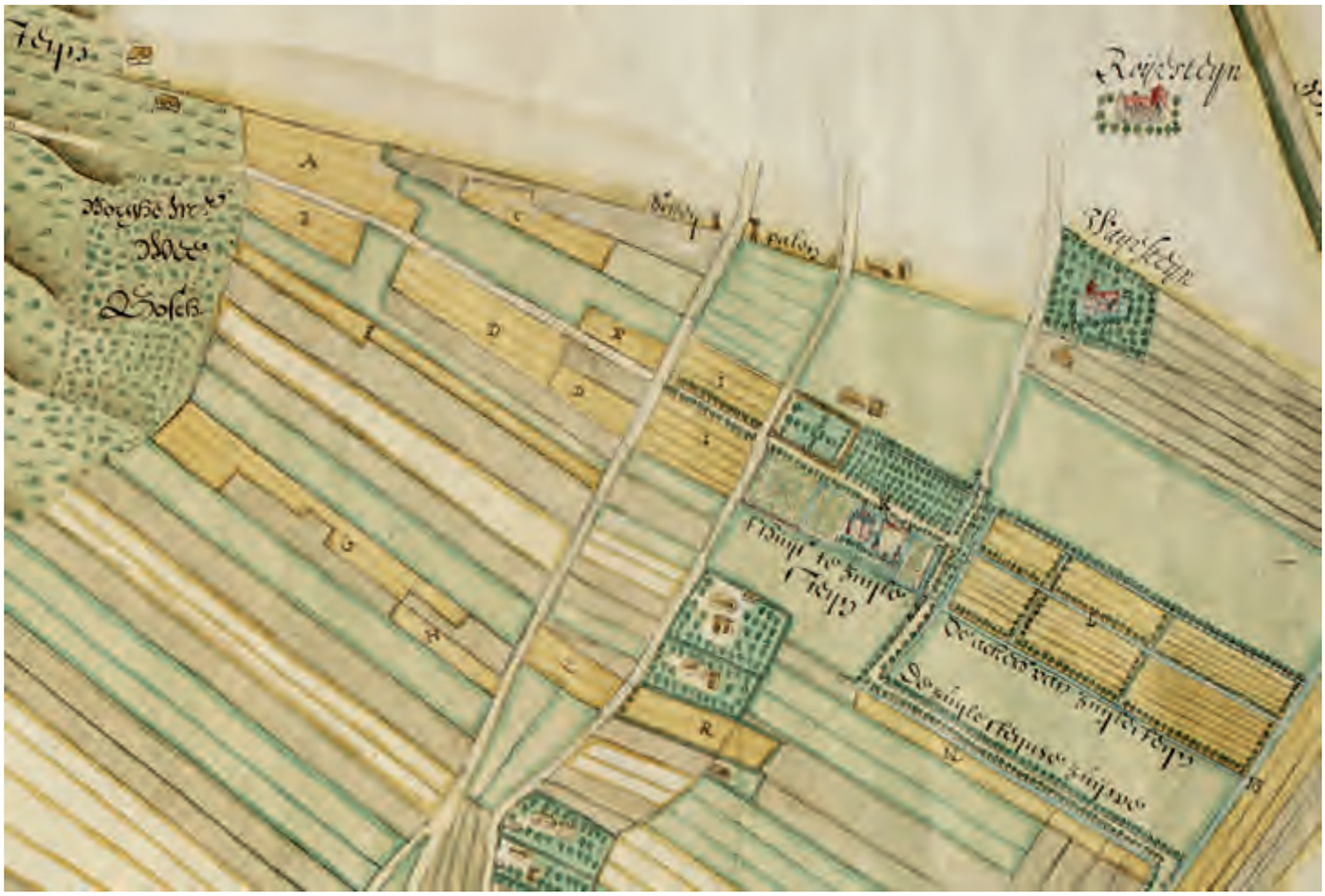

Fragment prekadastrale kaart van Zuylestein en Waayenstein uit 1633. De ridderhofsteden en de overige hofsteden liggen aan de natte zuidkant van de benedenweg. De bovenweg loopt op de hogere Heuvelrugflank onbebouwd evenwijdig eraan.

broekerwetering Sandenburg omdat het precies gebouwd is op een dekzanduitloper van de Heuvelrug. Hardenbroek verwijst naar de stevige ondergrond langs de Kromme Rijn. Als reliëfnaam noemen we Lichtenberg bij Woudenberg of Moersbergen bij Doorn. Veel waternamen beginnen met 'Rijn', opvallend genoeg allemaal rond Jutphaas aan de Vaartsche Rijn. Ook langs de Kromme Rijn treffen we kastelen met waternamen als zoals Rhijnauwen en Rhijnestein bij Cothen. De middelen, materialen en mogelijkheden waren beperkt, ruimte was er nog volop, dat wil zeggen op de stevige oeverwallen van de rivieren.

Langs de rivieren

Vooral bij de oudste en grotere kastelen was een strategische ligging een bepalende vestigingsfactor. Destijds waren rivieren de belangrijkste transport- en passagemogelijkheden. De *places to be* waren de grenzen en de weg- en waterkruisingen. In de Hollands-Utrechtse veengebieden gaat het om de oeverwallen van de Oude Rijn (Woerden), de Kromme Rijn, de Lek (oversteek Vreeswijk-Vianen), de Vecht (Vreeland), de Aa, de Angstel (Loenersloot, Abcoude), de Hollandsche IJssel (IJsselstein, Montfoort) en de Eem. Op de oostoever van deze laatste rivier heeft het Utrechtse bestuur Ter Eem

Detail van de *Carte von Utrecht* door F.L. Güstefeld uit 1787. Met vierkantjes zijn de kastelen en versterkte huizen in het grensgebied met Gelderland weergegeven. Met streepjes is expliciet het overstromingsgebied in de Gelderse Vallei aangeduid. Deze Duitse kaart dateert uit het jaar van de Pruisische inval in ons land.

als controleburcht gebouwd die tot in de 17de eeuw met nieuwe versterkingen de indringers uit het oosten op afstand moest houden. Naast de hierboven genoemde (lands)heerlijke burchten zien we veel kastelen in de binnenbochten van de rivieren verschijnen. Hier was minder gevaar voor overstroming. Het mooiste voorbeeld is Den Ham, genoemd naar de binnenbocht van een Oude Rijnmeander. Anderen zochten de steviger bodems van de fossiele stroomruggen op, zoals Hagestein of Linschoten. Na de afdamming van de Kromme Rijn in 1122 vonden lokale leenmannen de nieuwe aanwassen in de binnenbochten, de weerden, een veilige plek voor hun nieuwe huis en verwerkten die in hun naam, zoals Amelisweerd en Beverweerd.

In de grote ontginningen

Terwijl in het gehele Zuid-Hollandse veengebied geen kasteel te bekennen is, zien we in Utrecht opvallende concentraties. Vooral langs de centrale weteringen, die de zompige broeklanden moesten ontwateren, verrezen vanaf omstreeks 1250 kastelen. Over het algemeen waren het woontorens. Dankzij armoede en traditie zijn deze aan de Langbroekerwetering goed bewaard gebleven. Een andere kastelenreeks bevond zich langs de Jutphase wetering in de ontginningen van het Boveneind en het Benedeneind: Everstein, Rijnenburg, Rhijnestein, Batau, Vronestein, Plettenburg, Wijnestein en Stormerdijk. Door de stedelijke dynamiek resteert alleen Rijnhuizen, in 17de-eeuwse gedaante. Ook langs de Schalkwijkse wetering komen ze voor, maar wat bescheidener, zoals Vuylcop. In de centrale weteringen van de Lopikerwaard en het veengebied ter weerszijden van de Vecht zien we nauwelijks kastelen.

Op de Utrechtse Heuvelrug

Ideaal voor de stichting van kastelen waren de lagere delen van de Heuvelrugflanken. Hier was immers door kwel van de Heuvelrug voldoende water om de grachten te vullen. De zanduitlopers van de stuwwal boden een stevige ondergrond voor de bouw van de zware kastelen. Al sinds de prehistorie was hier, op de overgang van laag naar hoog, van klei en veen naar zand, sprake van bewoning (*celtic fields*, grafheuvels). Sinds de vroege middeleeuwen strekte zich tussen Zeist en Rhenen een zone van akkerbouwcomplexen uit. Deze bouwlanden (engen) lagen op de zonnige zuidflank, terwijl de boerderijen en de dorpen in de iets lagere zone waren gevestigd, nog net gevrijwaard van overstromingen. Zeist en Doorn waren hier de belangrijkste dorpen, met een vroege kerkstichting in de 9de eeuw. Het gebied was bovendien goed ontsloten met de boven- en de benedenweg, een belangrijke dubbelweg die de Utrechtse bisschoppen gebruikten voor hun tocht naar de Duitse keizer in Keulen. Kastelen werden in de boerderijzone gesticht, maar pas nadat de Langbroekerwetering geheel was ontgonnen. De meeste kastelen kwamen hier niet voor het midden van de 13de eeuw en zijn ver-

Linksboven • Het omgrachte eilandje van Ruwiel aan het riviertje de Aa met de erachter gelegen boerderij op het voormalige voorburchtterrein. Mogelijk dateert kasteel Ruwiel al uit het begin van de 13de eeuw. In 1673 is het door de Fransen verwoest. Luchtfoto april 2002.
Rechterpagina • Buitenplaats Heemstede bij Houten, luchtfoto uit 2002.

moedelijk gesticht door rijk geworden ontginners. In Zeist vinden we de als ridderhofstad erkende kastelen Kersbergen (1377), Zeist en Blikkenburg (1368) en bij Doorn Moersbergen en Huis Doorn. Bij Amerongen stonden de 14de-eeuwse kastelen Zuylestein (1381), Waayenstein (1394), Lievendaal (1380) en Huis Amerongen, bij Leersum de kasteel Broekhuizen. De noordflank van de Heuvelrug kende nauwelijks kastelen. Hier stonden de bisschoppelijke grensburcht Ter Horst, het kasteeltje Levendaal aan de voet van de Laarsenberg en mogelijk ook Heimerstein.

Het centrale en noordelijke deel van de Heuvelrug waren destijds nog nauwelijks ontgonnen en ontsloten. Behalve enige concentratie bij Woudenberg rond een belangrijke oost-westverbinding tussen Het Sticht en Gelre stonden in dit deel van de Heuvelrug veel minder kastelen. Wel zien we hier enkele kloosters, die juist het isolement opzochten. Op de Emmikhuizerberg stichtte het Karthuizerklooster Nieuwlicht een kapel en op de noordflank van de Heuvelrug kwam de proostdij Maarsbergen (1134-1648). Bij Leusden stichtte bisschop Ansfried in 1006 het Benedictijnerkloster Hohorst, ook wel Heiligenberg genoemd, dat rond 1050 als Sint Paulusabdij naar Utrecht werd verplaatst. In de omgeving verrees de in 1536 erkende ridderhofstad Lockhorst (1234). Tussen Amersfoort en Soest zien we nog enkele kloosters, zoals het 15de-eeuwse Birgittenklooster Mariënburg nabij de Soester kerk, gebouwd op de resten van een kasteel. Ook hier werden de flanken van de Heuvelrug voor de stichtingen opgezocht.

In relatie met de omgeving

Eigendom, fysisch-geografische omstandigheden, militair-defensieve overwegingen en presentatie zijn bepalend geweest voor de locatiekeuze, samen met de relatie met het omringende land. De aanwezige middeleeuwse verkaveling was over het algemeen bepalend voor de uitleg van een kasteel. Bij de brede oeverwallen, zoals bij IJsselstein en Montfoort, lagen de kastelen bij voorkeur aan de voet van de oeverwal. In de grote ontginningsgebieden zal de situering op de kop van de kavels de voorkeur hebben gehad. Maar soms koos men voor een plek verder het gebied in, zoals Walenburg bij de Langbroekerwetering. Dat had te maken met bodemgesteldheid: hier gaf een zandbaan een stevige ondergrond. Het is dezelfde zanduitloper van de Heuvelrug waarvan ook Sandenburg gebruik had gemaakt.

In dit gebied is de eigendomssituatie mooi te zien. Groenestein beschikte maar over één kavel, Walenburg had er twee, Lunenburg drie. Sandenburg wist beslag leggen op maar liefst vier percelen, die voor zijn woontoren met voorburcht werden benut.

Om defensieve redenen was de hoofdburcht van een kasteel niet rechtstreeks te benaderen. Oprijlaan, haakse bocht door het poortgebouw, over eerste gracht naar de voorburcht, weer één of twee haakse bochten en ten slotte over een tweede omgrachting via ophaalbrug de kasteeltoegang te bereiken, dat was kort gezegd het basisschema. Soms stond er alleen een poortgebouw direct aan de weg, zoals bij Groenestein, soms twee poortgebouwen, zoals bij Zuylestein. Afscheiding van de omgeving met boomsingels en beslotenheid van de 'kamers' binnen de omgrachting zijn kenmerkend voor het defensieve aspect.

Ook de presentatie van macht en bezit vormde een inrichtingsoverweging. De woontorens van De Hoed en Vleuten stonden met hun woontoren aan de weg, terwijl hun boerderijen meer verscholen erachter lagen. Bij kasteel Groenewoude te Woudenberg werd de bezoeker om het gebouw geleid voor een maximaal belevingseffect.

Tijdens de grote verbouwing van de Utrechtse kastelen begin 16de eeuw kwam de nadruk op het wooncomfort en de status te liggen met nieuwe traptorens, decoratieve spekbanden en peervormige bekroningen in laatgotische traditie. Begin 17de eeuw volgden nieuwe bouwactiviteiten in de rijke vormentaal van het maniërisme, bijvoorbeeld bij Sterkenburg (1626) en Zuylestein (1630). In die tijd werd het middeleeuwse verdedigingsaspect als statusmotief gebruikt. Zo lag het statige, classicistische Gunterstein (1680) met het huis direct aan de Vecht en was de entree 'achterom', via een toegangshek en via twee nu symmetrisch in de as geplaatste poortgebouwen.

Historische buitenplaatsen

'Zy zingt: hoe 't Stichts gewest, van Vrankrijks juk ontslagen,
In luister toenam na 't verloop der oorlogsplaagen:
Hoe weide en beemde op niew herleefden, en het woudt
Weer quam te voorschyn met paleizen trots gebouwt:
Hoe HEEMSTEDE uitmunt in plantagiën en hoven,
En 't schoonste landtjuweel van Utrecht gaat te boven:
Hoe 't aadlyk veldthuis, door VELDTHUIZENs vlyt zoo zeer
Verheerlykt, al zyn roem verplicht blyft aan dien Heer.

Een lange en diepe laan, met ypen, beuken, linden,
Met elst, en es bepoot, versiert aan elken kant
Met starrebossen, naar de maat en eisch geplant,
Lacht ons van verre toe, en noodt ons aan te treeden.'

Uit: Lucas Rotgans, *Poëzy, van verscheide mengelstoffen*, Leeuwarden 1715, p. 265-278. Geschreven na 1691.

Het gehele hofdicht over de buitenplaats Heemstede telt 380 regels. Hierin worden de tuinen uitgebreid beschreven, maar aan het interieur van het huis zijn slechts enkele regels gewijd. De buitenplaats dateert van 1645. Diederick van Velthuysen was eigenaar van Heemstede 1680-1716. Heemstede behoorde met Het Loo, De Voorst en Zeist tot de vier grote 17de-eeuwse Nederlandse buitenplaatsen in formele stijl met een geconcentreerd assenstelsel. Het huis was intern verfraaid met schilderingen van Daniël Marot. De tuin was een stijlzuiver voorbeeld van formele tuinaanleg naar Frans voorbeeld. In 1987 is het huis afgebrand, maar in 1999 weer opgebouwd.

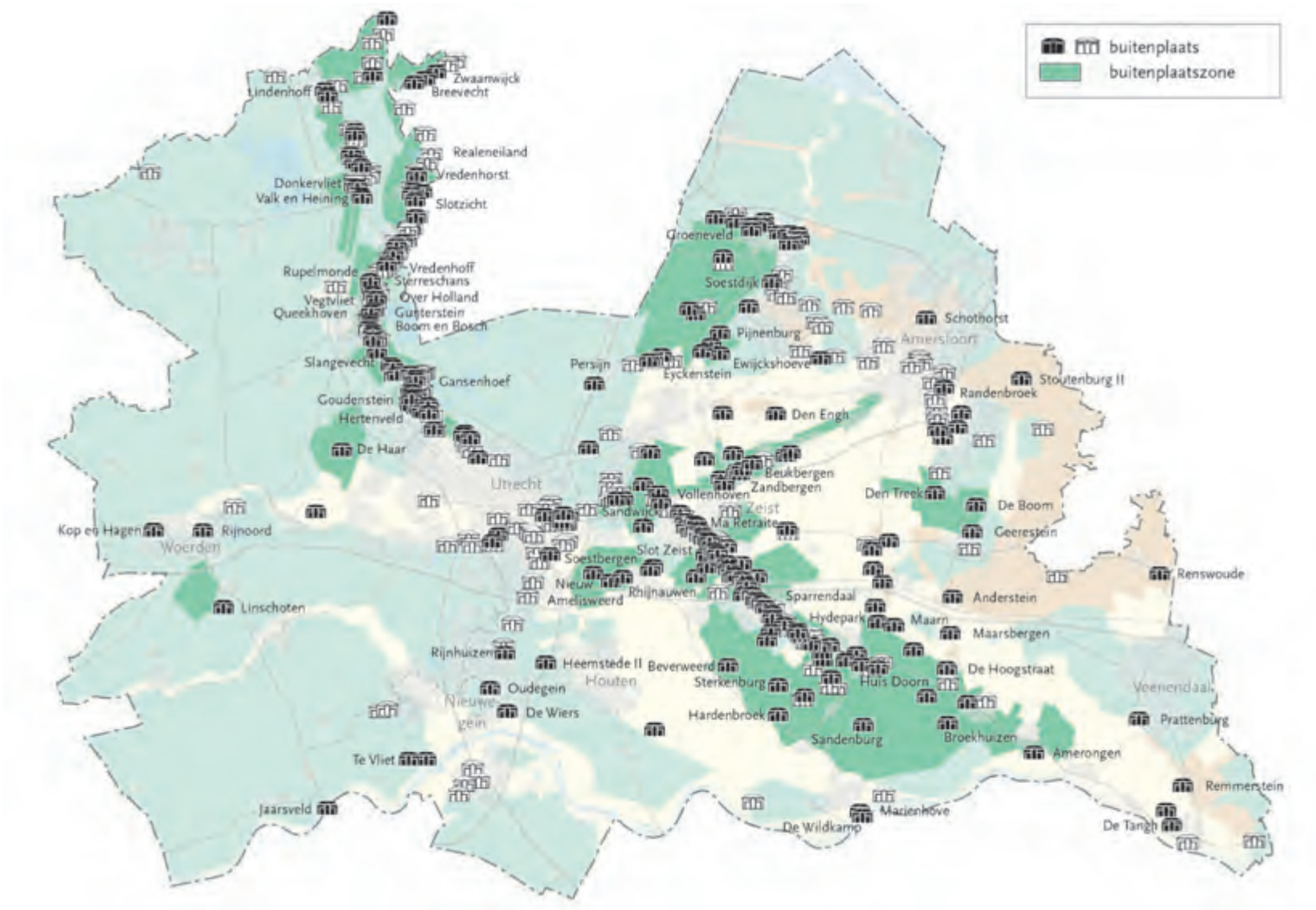

De belangstelling voor buitenplaatsen in de provincie Utrecht is er al lang. Eigenaren en bewoners van buitenplaatsen konden intekenen op prachtige plaatboeken als de *Zegenpraalende Vecht* (uit 1719). Nog mooier dan de werkelijkheid tekende Daniël Stoopendaal grote buitenplaatsen als Slot Zeist en Zuylestein te Leersum in vogelvluchtperspectief. De glorietijd van de Vecht was al voorbij toen in 1831 P.J. Lutgers zijn *Gezigten aan de rivier de Vecht* lithografeerde. Dertig jaar later deed hij dat weer; nu waren de intekenaren de eigenaren van de nieuwe buitenplaatsen in de Stichtse Lustwarande. De wandelende dominee J. Craandijk (1834-1912) en J.B. Christemeijer (1784-1872), commies ter provinciale griffie in Utrecht, leverden in hun reisverslagen romantische bespiegelingen over de vele buitens. Serieus onderzoek over de Vechtbuitens startte in 1943 met het proefschrift van R.J. van Luttervelt, zes jaar later gevolgd door zijn studie over de Stichtse Lustwarande. Inmiddels zijn er vele deelstudies over de Utrechtse buitenplaatsen bijgekomen.

Wat is een historische buitenplaats?

De historische buitenplaats is niet eensluidend en helder te definiëren. Dat komt omdat de overgang tussen kasteel en buitenplaats niet scherp te trekken is. Veel buitenplaatsen zijn in feite verbouwde kastelen en nieuwe buitenplaatsen lijken soms op kastelen.

Als begindatum van de buitenplaatsontwikkeling hanteren we 1600, als veel kerkelijke goederen door de Staten van Utrecht worden geconfisqueerd en aan particulieren worden gekocht voor de bouw van hun luxe zomerresidenties.

Ruim vier eeuwen lang, tot aan de Eerste Wereldoorlog, zijn buitenplaatsen aangelegd. Nog enkele volgden tijdens het Interbellum, maar na de grote crisis van 1929 valt het doek definitief. Op grond hiervan stellen we het jaar 1930 als einddatum van de buitenplaatsenaanleg. Door de opkomst van de villaparken vanaf 1875 in plaatsen als Baarn, De Bilt en Zeist ontstaat een nieuw type luxe woonhuis: de vrijstaande villa met koetshuis annex garage op een ruim perceel in een parkachtige aanleg. Het onderscheid tussen wat een buitenplaats en wat een villa genoemd kan worden is dan niet altijd even duidelijk meer te trekken.

De officiële definitie uit 1988 van het Ministerie van LNV en OCW meldt geen periode, zoals wij die op 1600-1930 hebben bepaald, maar geeft wel het volgende houvast: ‘Een historische buitenplaats is aangelegd. Zij kan deel vormen van een landgoed. Het geheel wordt met name gevormd door een, eventueel nu verdwenen, in oorsprong versterkt huis, kasteel, buitenhuis of landhuis, met bijgebouwen, omgeven door tuinen en/of park met één of meer van de volgende onderdelen, zoals grachten, waterpartijen, lanen, boomgroepen, parkbossen, (sier)weiden, moestuinen, ornamenten. De samenstellende onderdelen, een ensemble vormend,

Een Gedeelte van de Heerlyckheyt van Maerseveen door Philibertus Bouttats uit 1690-1691. Opdrachtgever voor deze zeer decoratieve kaart was Joan Huydecoper, eigenaar van de hier afgebeelde buitenplaats Goudestein. Om zijn Amsterdamse bestuursfunctie veilig te stellen vond Huydecoper het nodig om zijn Oranjegezindheid te etaleren met een engel die de loftrompet boven het gekroonde monogram WH van Willem Hendrik (Willem III) uitsteekt. De rijksappel als symbool voor de wereldheerschappij van de Franse Zonnekoning Lodewijk XIV en de duivelse figuur van afgunst houdt zij onder de knie.

van terreinen (met beplanting), lanen, waterpartijen en -lopen, gebouwen, bouwwerken en ornamenten zijn door opzet of ontwerp van tuin en park en het (utilitair) gebruik historisch en architectonisch met elkaar verbonden en vormen zo een onlosmakelijk geheel. Onderdeel van de historische buitenplaats vormen die gebouwen, bouwwerken en ornamenten, die compositorisch deel uitmaken van het ontwerp of opzet en inrichting van de tuin- en/of parkaanleg dan wel dienen voor gebruik in samenhang met de oorspronkelijke bestemming.'

In deze omschrijving hoeft het hoofdhuis niet per definitie aanwezig te zijn; het gaat vooral om het ontworpen ensemble van park en opstallen. De termen buitenplaats en landgoed worden vaak door elkaar gehaald. De term landgoed lijkt het in makelaarskringen (en daarbuiten) steeds weer te winnen van de term buitenplaats. Een buitenplaats onderscheidt zich van een landgoed doordat het in beginsel geen productiegronden als weilanden en bossen bezit. Een buitenplaats is gericht op tijdelijk verblijf en vermaak buiten de stad en bestaat uit het huis, bijgebouwen en luxe park. Het kan deel uitmaken van een landgoed, dat als een centraal geleide economische eenheid is georganiseerd.

Wat de omvang betreft: in de Natuurschoonwet wordt voor buitenplaats minimaal vijf ha gehanteerd. De consequentie zou zijn dat veel piepkleine buitenplaatsen aan de Vecht moeten afvallen, wat opstand zou betekenen in dat fraaie lustlandschap.

De Utrechtse buitenplaatsbiotoop

In het najaar van 2014 is 'De Utrechtse Buitenplaatsbiotoop' gepresenteerd, een provinciaal instrument dat de ruimtelijke kenmerken van de buitenplaatsen in een negental buitenplaatszones heeft vastgelegd. Het is bedoeld als informatie- en inspiratiebron voor gemeenten, waterschappen, eigenaren en anderen die bij beleid en planontwikkeling zijn betrokken.

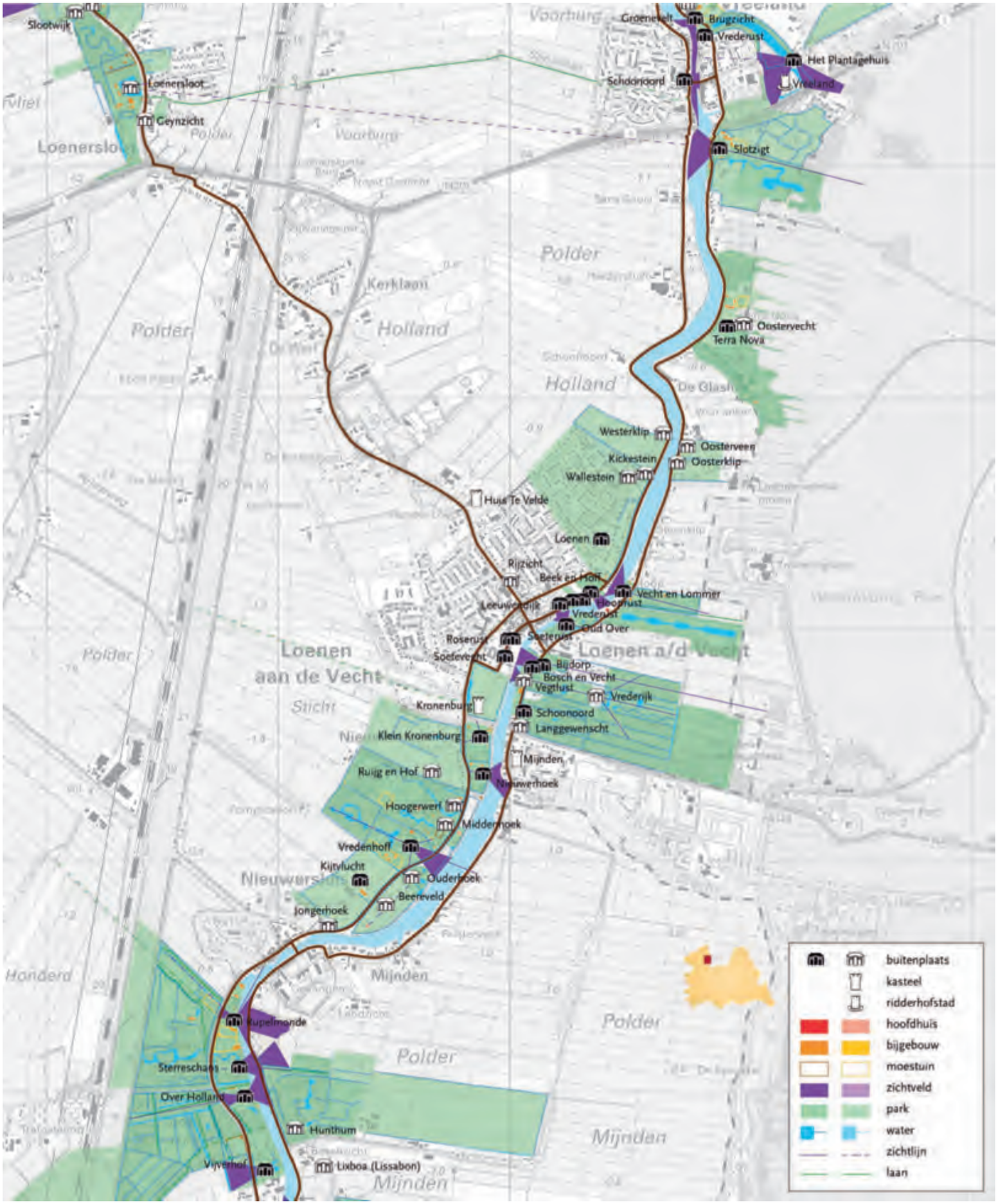
Slootwijk
Loenersloot
Geynzicht
Loenersloot
Voorburg
Groenevelt
Brugzicht
Vrederust
Het Plantagehuis
Vreeland
Schoonoord
Slotzigt
Polder
Kerklaan
Holland
Oostervecht
Terra Nova
De Glashuis
Westerklip
Oosterveen
Kickestein
Oosterklip
Wallestein
Huis Te Velde
Loenen
Rijzicht
Beek en Hoff
Vecht en Lommer
Leeuwendijk
Hoofdrust
Vrederust
Oud Over
Roserust
Soeterust
Soetevecht
Loenen aan de Vecht
Loenen a/d Vecht
Bijdorp
Bosch en Vecht
Vegtlust
Vrederijk
Kronenburg
Schoonoord
Langgewenscht
Klein Kronenburg
Mijnden
Ruijg en Hof
Nieuwerhoek
Hoogerwerf
Middenhoek
Vredenhoff
Kijtvlucht
Nieuwersluis
Ouderhoek
Beereveld
Jongerhoek
Mijnden
Rupelmonde
Sterreschans
Over Holland
Hunthum
Vijverhof
Lixboa (Lissabon)
Mijnden
buitenplaats
kasteel
ridderhofstad
hoofdhuis
bijgebouw
moestuin
zichtveld
park
water
zichtlijn
laan

Boven en links • Theekoepels aan de Vecht en het Gein.
Linkerpagina • Uitsnede kaart buitenplaatsbiotoop van de Vecht.

Bij de buitenplaatsbiotoop gaat het om de invloed die de buitenplaats op de directe omgeving heeft. Het gaat daarbij om ruimtelijke kenmerken als hoofdhuis, bijgebouwen, lanen, waterpartijen, zichtlijnen en -velden, moestuincomplexen en parken.

Uitgangspunt is de buitenplaatszone: een cultuurhistorische entiteit, bestaande uit een concentratie van buitenplaatsen met een overeenkomstige vestigings- en ontwikkelingsgeschiedenis. De buitenplaatszone is het invloedsgebied van de afzonderlijke buitenplaatsen, die ieder ook hun eigen identiteit en kenmerken hebben. De cultuurhistorische waarde van de zones ligt vooral in de samenhang van parkstructuren, hoofdhuizen en bijgebouwen, in de zichtrelaties tussen buitenplaatsen en de directe omgeving en in de kenmerken van de zone in relatie met het onderliggende landschap. Bij de afbakening van de buitenplaatsbiotoop gaat het niet om de omvang van het eigendom, maar om de omvang van de cultuurhistorische aanleg die ruimtelijk leesbaar dan wel beleefbaar is. Niet alleen de aanwezige elementen zijn in de buitenplaatsbiotoop opgenomen, maar ook de rudimentair aanwezige en deels verdwenen aspecten, die mogelijk in de toekomst kunnen bijdragen aan het versterken van de buitenplaats en aan de uitstraling en beleving van de zone als geheel.

Negen buitenplaatszones

In de Provinciale Ruimtelijke Verordening 2013-2025 zijn negen buitenplaatszones opgenomen die bijzondere aandacht verdienen als cultuurhistorische entiteit van bovenlokale betekenis. Typisch Utrechts is de concentratie van de buitenplaatsen in zones of

Nieuwe Kaert van Loenen uit 1726-1737 door C.C. van Bloemswaerdt. Deze fabuleuze kaart geeft zeer nauwkeurig de gebouwen en tuinen van de buitenplaatsen langs de Vecht en tussen Breukelen en Vreeland. Zeer informatief zijn de namen van de eigenaren die onder aan de kaart staan vermeld met nummers die verwijzen naar hun bezit. Voorts zijn de verkavelingen, in het westen tot aan de Angstel en in het oosten tot halverwege de Loosdrechtse Plassen, uiterst precies in kaart gebracht. Ook is het Stichtse en het Hollandse gebied duidelijk aangegeven.

gordels langs ontwikkelingsassen als rivieren, weteringen en wegen en op gradiënten van zandig hoog naar kleiig of venig laag. De Vecht en de Stichtse Lustwarande met de in het lage gebied gelegen Langbroekerwetering zijn wel de meest bekende zones. Drie andere zijn misschien minder voor de hand liggend: De Laagte van Pijnenburg met paleis Soestdijk op het 'scharnierpunt' van de Praamgracht en de Amsterdamsestraatweg, de Valleilandgoederen bij de noordflank van de Heuvelrug en de Amersfoortseweg als een 'mislukte' buitenplaatsenverkaveling, waarvan de vakkenstructuur nog geheel intact is. Daarnaast zijn nog drie bijzondere clusters en unica als zone bepaald: Oud en Nieuw Amelisweerd met Rhijnauwen onder Utrecht, De Haar als landelijk uniek retrokasteel en Landgoed Linschoten als grote, meest westelijk in het open weidegebied gelegen buitenplaats.

Met deze negen zones zijn uiteraard lang niet alle Utrechtse buitenplaatsen 'gedekt'. Dat geldt bijvoorbeeld voor de nu door verstedelijking en infrastructuur doorsneden buitenplaatsen aan de zuidkant van Amersfoort, voor Maarsbergen, Prattenburg en Remmerstein op de noordoostflank van de Heuvelrug, die zich meer als afzonderlijke landgoederen manifesteren of voor de jongere buitenplaatsen als Huis te Maarn, 't Stort en 't Berghuis.

Vecht

De kern van deze smalle buitenplaatszone, waartoe ook de Angstel en het Gein gerekend worden, ligt tussen Oud-Zuilen en Loenen. Vooral hier stichtten Amsterdamse kooplieden in de 17de, en nog meer in de 18de eeuw, een buitenplaats als zomerverblijf. Vanwege de concentratie aan buitens in de 'Gouden Bocht' van Maarssen en

Links • Buitenplaats Vechtvliet aan de Straatweg 220 te Breukelen uit omstreeks 1750. Typerend voor de Lodewijk XV-stijl is de *rocaille*, een asymmetrisch schelpachtig siermotief, dat vooral in geveltoppen toegepast werd.
Rechts • Het Huis ten Bosch aan de Zandweg 44 te Maarssen is in 1628 gebouwd, zeer waarschijnlijk naar ontwerp van Jacob van Campen. Hier is voor het eerst in ons land het motief van de vier kolossale pilasters onder fronton toegepast.

in de 'Mennonietenhemel', genoemd naar de vele doopsgezinde stichters van de buitenplaatsen tussen Nieuwersluis en Loenen, wordt dit stuk ook wel de Herenvecht genoemd.

Meer naar het noorden toe krijgt het agrarische karakter de overhand en wordt van de Boerenvecht gesproken. Ook aan de Angstel en aan het Gein domineren de boerderijen, met enkele concentraties van deels verdwenen buitenplaatsen bij Baambrugge en Loenersloot. Hier zijn vele buitenplaatsen weer teruggekeerd naar hun agrarische oorsprong als boerderij met herenkamer.

Karakteristiek voor deze buitenplaatszone is het halfopen landschap met een afwisseling van besloten buitenplaatsen, open weilanden met boerderijen en historische kernen. Het vrije zicht tussen jaagpad en Vecht en de doorzichten tussen en achter de buitenplaatsen naar het open weiland verhogen de belevingswaarde. Aan de oevers van de Vecht zijn aanlegplaatsen en boothuizen kenmerkende elementen. Typerend voor het overwegend 18de-eeuwse Vechtbuiten is het Hollands-classicistische bakstenen hoofdhuis met verhoogde onderbouw en uitgebouwde koepelzaal aan de Vecht. De theekoepel aan het water – we hebben er 27 geteld – werd het beeldmerk van dit luxelandschap, het smeedijzeren toegangshek aan de weg – we noteerden 51 historische hekwerken – het visitekaartje.

Door economische neergang zijn vele buitenplaatsen na 1800 afgebroken. De nog resterende formele tuinen lieten de eigenaren omwerken tot de goedkoper te onderhouden landschappelijke parken. De oude rechtlijnige tuinstructuren zijn hier en daar nog wel herkenbaar. Van de 186 gevonden buitenplaatsen binnen de Vechtzone zijn er nu nog 86 over of resteert enkel nog het hoofdhuis tussen de dorpsbebouwing. De zware infrastructuur tussen Utrecht en Amsterdam met de spoorlijn, het Amsterdam-Rijnkanaal en de A2 is sinds midden 19de eeuw bewust westelijk van de Vechtgordel aangelegd om deze waardevolle zone te sparen.

Bijzondere buitenplaatsen aan de Vecht zijn Oud-Zuilen als kasteelmuseum, Gunterstein als topvoorbeeld van Hollands-classicistisch huis en park, Rupelmonde als typisch 18de-eeuws Vechtbuiten met koepelkamer aan de rivier, Vreedenhoff met het mooiste toegangshek van Nederland en Huis ten Bosch als vroegste en enige resterende voorbeeld van een begin 17de-eeuws huis.

Als samenhangende clusters langs de Vecht noemen we:

Oud-Zuilen. Op de oostelijke oeverwal domineert het oude Slot Zuilen, dat als versterkt huis niet op de Vecht is georiënteerd. Voorburcht en hoofdburcht liggen met het park ingeklemd tussen de rivier en de eerste ontginningsbasis van de Vechtplassen. Aan de Dorpstraat staan enkele kleine buitenplaatsen, op de westoever vinden we de nauwelijks herkenbare buitenplaatsen Zuylenveld en Groenhoven. Van de laatste is alleen het park over.

Maarssen. De 'Gouden Bocht' bestaat uit een aaneengesloten buitenplaatsenreeks op de oostoever van de Vecht. Hier aan het water liggen de buitenplaatsen Vechtoever, Goudestein en Doornburg. Aan het Zandpad vinden we Gansenhoef, Otterspoor en Leeuwenburg en in het zuiden aan de Zandweg de buitens Huis ten Bosch, Overkerck en Vechtestein. Aan het Zandpad en de Zandweg liggen de huizen vlak bij de Vecht. De buitenplaatsen kennen een eenduidige oriëntatie op de Vecht.

Breukelen oostzijde. Tegenover Breukelen aan de oostzijde van het Zandpad ligt een reeks van buitenplaatsen met de huizen nabij de weg. Er is sprake van een afwisseling van gesloten parkbossen en open doorzichten tussen de buitenplaatsen door. Tussen Hunthum, Weerestein, Vechtzigt en Groenevecht bevindt zich open landschap met hoofdzakelijk agrarische bebouwing. Vanaf Groenevecht tot en met Boomrijk vormen de buitenplaatsen meer een aaneengesloten zoom. De parken en landerijen lopen van oudsher door tot aan de Scheendijk, hoewel het landgoedeigendom soms verder strekt. Gunterstein is de grootste en meest gave representant van deze cluster.

Buitenplaats Overdam bij Hinderdam met zitbank uitkijkend over de Vecht. Gravure D. Stoopendaal uit 1719.

Breukelen westzijde. Op de westoever van Breukelen zijn verschillende buitenplaatsen opgenomen in de bebouwing of verdwenen. De buitenplaatsen liggen in de smalle strook tussen de Vecht en de Straatweg of Herenstraat: Vegtvliet, Nieuw-Hogerlust, Vroeglust, Vecht en Dam, Boom en Bosch, en Vreedenoord. De oriëntatie is zowel op de Vecht als op de straat, hoewel de krappe ruimte soms weinig toelaat. Vaak was mede daarom in het verleden sprake van een overtuin aan de andere kant van de weg.

Breukelen-Nieuwersluis. Tussen Breukelen en Nieuwersluis ligt het fraaie ensemble van Over Holland-Sterreschans-Rupelmonde-Vijverhof. De huizen liggen tussen de weg en de Vecht en zijn exemplarisch op beide hoofdaders georiënteerd, met een overplaats aan de andere zijde van de Straatweg. De overtuinen aan de westzijde van de oude rijksweg vormen samen een zeldzame aaneengesloten parkcluster. De landerijen van Sterreschans en Over Holland liepen door tot aan Nieuwer Ter Aa. Door de aanleg en verbreding van het Amsterdam-Rijnkanaal zijn de overplaatsen aan de achterzijde verkleind. Hoewel de formele aanleg nog duidelijk herkenbaar is, vormen de vroeglandschappelijke delen belangrijke aanvullingen in het park.

Nieuwersluis-Loenen. Tussen Nieuwersluis en Loenen liggen aan de westzijde van de straatweg de buitenplaatsen Vreedenhoff en Middenhoek. Hun overtuinen beslaan de strook tussen de weg en de Vecht. De huizen van Nieuwerhoek en Nieuw Cronenburgh liggen juist tussen de weg en het water. Door de bredere oeverwal zijn de parken wat dieper en kenden ze aan de polderzijde veelal vermenging met agrarische doeleinden, zoals de boomgaard op Middenhoek en de boerderij van het verdwenen Ouderhoek.

Loenen-Oostoever. Op de oostoever tegenover het dorp Loenen liggen aan het 'Oud Over' de buitenplaatsen Kalorama, Oud Over, Bosch en Vecht en Vegtlust. Kenmerkend is hun situering tussen de weg en de Vecht, veelal met een overplaats aan de overzijde van de weg. De buitenplaats Bijdorp ligt ten oosten van de weg en heeft juist een overtuin tussen de weg en de Vecht. Enkele nieuwe buitenplaatsen zijn recent aan de reeks toegevoegd: Vrederijk, Ruygenhof en twee zonder naam.

Vreeland-De Nes. Tussen Vreeland en De Nes moeten de resten van een zeer uitgebreide vroeglandschappelijke aanleg van Breevecht genoemd worden.

Nigtevecht. Ten oosten van Nigtevecht liggen Breevecht en Zwaanwijck als restant van een reeks buitenplaatsen op de westoever. De buitenplaatsen bevonden zich op enige afstand van elkaar en kenden een beperkte diepte vanwege de geringe breedte van de oeverwal ter plaatse. Beide nog bestaande buitenplaatsen hebben omstreeks 1900 een villa-achtig hoofdhuis gekregen. Buitenplaats Overdam is nooit heel veel meer geweest zijn dan een boerderij met herenkamer, terwijl Koningslust tegenover Fort Hinderdam een fraai buiten moet zijn geweest, mèt zicht op de Utrechtse Domtoren.

Aan de Angstel en het Gein is geen sprake van imposante clusters buitenplaatsen. Toch hebben zich hier vanwege de kortere verbinding via de Amstel begin 17de eeuw veel rijke Amsterdammers gevestigd. Om een goed zicht op en vanaf het riviertje te hebben, kwamen de buitenplaatsen hoofdzakelijk in de buitenbochten te staan, met de huizen en hun koepels dicht aan de oever. Opvallend is dat juist de oudere bebouwing, zoals het dorp Baambrugge, het verdwenen kasteel van Abcoude en kasteel Loenersloot, op de westoever van de Angstel kwam te liggen. De meeste buitenplaatsen zijn verdwenen, maar het aanzien van Baambrugge en Loenersloot is er in belangrijke mate door bepaald. Kenmerkende buitenplaatsen aan de Angstel zijn Postwijk, Geynwijck, Vrederust, Donkervliet, Valkenheining (fraaie koepel) en Geynzicht. De boerderijen Starnheim, Hogerlust, Vredelust en Gein en Stein kenmerken de eenvoudige buitenplaats aan de Gein die ontstond uit en weer is teruggevallen tot boerderij. Bijlmerlust is een buitenplaats die in de jaren zeventig is verplaatst vanwege de aanleg van de Bijlmer.

Stichtse Lustwarande

De Stichtse Lustwarande is een brede buitenplaatsengordel op de zuidflank van de Heuvelrug tussen Utrecht en Amerongen. De 72 bestaande buitenplaatsen (oorspronkelijk 115) hebben zich in een drietal reeksen in de gradiënt van laag naar hoog geformeerd:

Ten eerste de grote 17de- en 18de-eeuwse formele buitenplaatsen in de nattere kleizone, veelal gesticht als vernieuwing van de middeleeuwse ridderhofsteden en bestaande uithoven.

Ten tweede de 19de-eeuwse buitenplaatsen in landschappelijke stijl tussen de boven- en benedenweg, die het aanzien van Zeist, Driebergen en Doorn zijn gaan bepalen en kenmerkend zijn geworden voor de Stichtse Lustwarande.

Ten derde de vroeg 20ste-eeuwse buitenplaatsen hoger op de Heuvelrug als laatste aanvulling van deze buitenplaatszone

In de lagere kleizone is gebruik gemaakt van de bestaande verkavelingen. Op de hogere zandgronden werden de veedriften rechtgetrokken voor de nieuwe lanenstelsels. De kale heide raakte bebost met park- en jachtbossen, eind 19de eeuw gevolgd door de aanleg van grootschalige productiebossen. Tussen 1900 en 1940 zijn vele

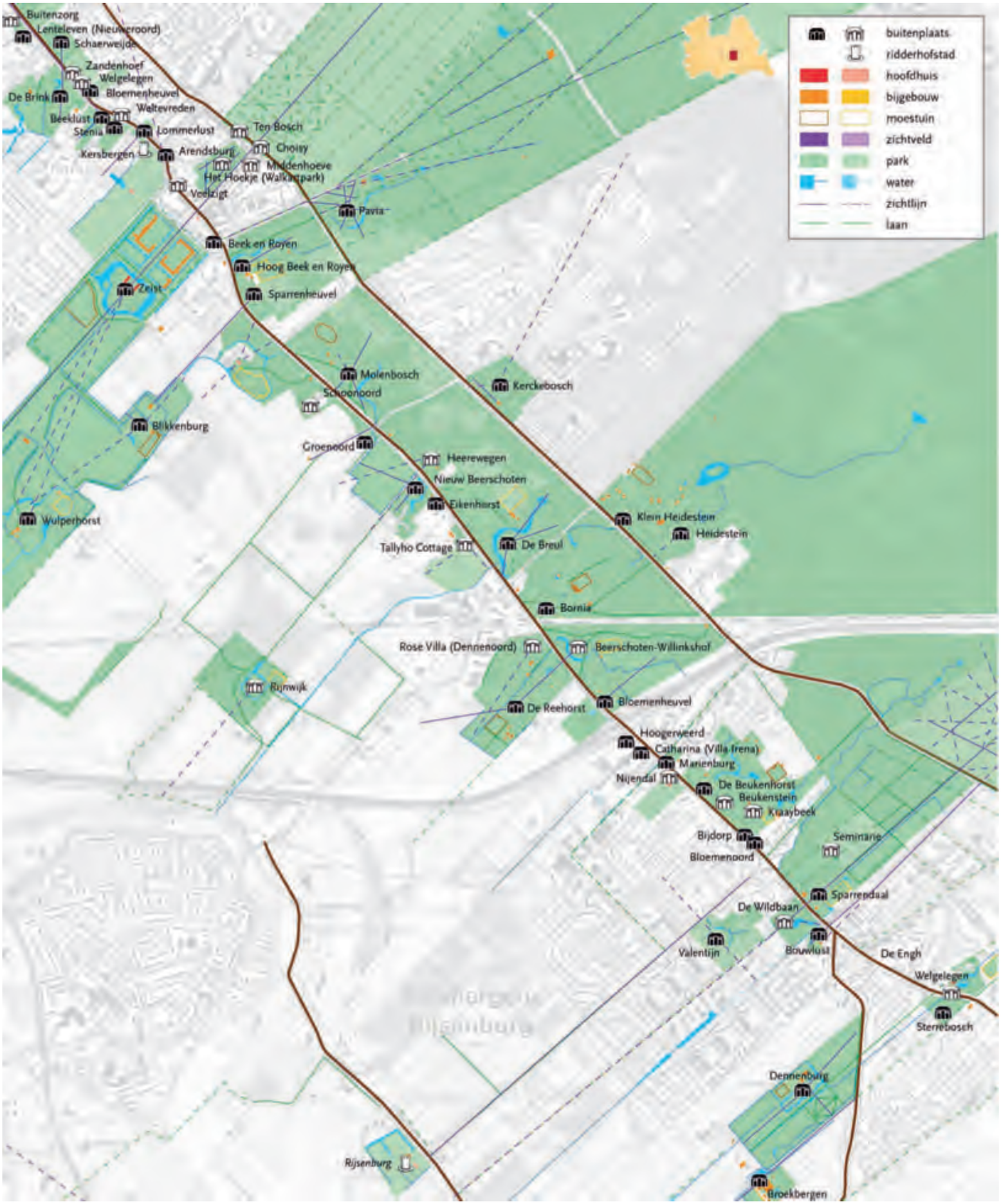
buitenplaats
ridderhofstad
hoofdhuis
bijgebouw
moestuin
zichtveld
park
water
zichtlijn
laan
Buitenzorg
Lenteleven (Nieuweroord)
Schaerweijde
Zandenhoef
Welgelegen
Bloemenheuvel
De Brink
Weltevreden
Beeklust
Stenia
Lommerlust
Ten Bosch
Choisy
Kersbergen
Arendsburg
Middenhoeve
Het Hoekje (Walkartpark)
Voelzigt
Pavia
Beek en Royen
Hoog Beek en Royen
Zeist
Sparrenheuvel
Molenbosch
Schoonoord
Kerckebosch
Blikkenburg
Groenoord
Heerewegen
Nieuw Beerschoten
Eikenhorst
Klein Heidestein
Heidestein
Wulperhorst
Tallyho Cottage
De Breul
Bornia
Rose Villa (Dennenoord)
Beerschoten-Willinkshof
Rijnwijk
De Reehorst
Bloemenheuvel
Hoogerweerd
Catharina (Villa frena)
Marienburg
Nijendal
De Beukenhorst
Beukenstein
Kraaybeek
Bijdorp
Bloemendaal
Seminarie
Sparrendaal
De Wildbaan
Valentijn
Bouwlust
De Engh
Welgelegen
Sterrebosch
Dennenburg
Rijsenburg
Broekbergen

De buitenplaats Het Klooster kreeg in 1897 een nieuw uiterlijk toen het KNMI zich hier vestigde. Aan het huis is toen de observatietoren gebouwd met een al weer lang geleden verdwenen 17 meter hoge houten opbouw. Luchtfoto uit april 2003.

buitenplaatsen verkaveld tot villapark. Na 1945 trokken instellingen in de gebouwen en kantoren volgden, met verdere bebouwing van de overgebleven parken als gevolg. Sinds een aantal jaren is een nieuwe vervangingsgolf gaande, die echter door de crisis van 2008 is afgevlakt.

Begin 19de eeuw promoveerde de oude benedenweg tot hoofdroute, die vanaf de jaren 1930 verbreed en op enkele plaatsen van tracé gewijzigd werd (N237-N225). De bovenweg kreeg het karakter van een achterweg.

Niet alleen door de verschillen in stijl en omvang van de buitenplaatsen en die van het reliëf, maar ook door de hoge transformatiedynamiek in de 20ste eeuw, toont de Stichtse Lustwarande zich als een sterk gelaagde buitenplaatsengordel met grote tijdsdiepte. Ruimtelijk kenmerkend is het 'kantwerk' van open (weiden, overplaatsen) en gesloten (parken/bossen) delen, waarbij nauwelijks sprake meer is van grotere doorzichten. Dit kantwerk wordt gearticuleerd door een fijnmazig patroon van dwars op de hoofdroute gerichte zichtlijnen en laanstelsels. Langs de weg zijn grote verschillen in gaafheid (uitgeklede buitenplaatsrestanten binnen bebouwde kommen), karakteristiek (parken en huizen) en korrelgrootte (kleine en grote buitens, boszone).

Het Zeister Slotcomplex behoort tot de drie landelijke topvoorbeelden van een grootse 17de-eeuwse formele aanleg, Huis Doorn is vooral bekend als museum van de Duitse keizer en Kasteelmuseum Amerongen is te beschouwen als een Hollands-classicistisch icoon van een adellijke levensstandaard. Broekhuizen is één van de mooiste voorbeelden in ons land van een grote buitenplaats in rijpe landschapsstijl. Hoewel het oude huis is verdwenen vertegenwoordigt Hydepark bij Doorn nog steeds de top van de complexe late landschapsstijl. Molenbosch te Zeist is het meest pure voorbeeld van een vroeg 19de-eeuws neoclassicistisch buitenhuis met landschapspark naar ontwerp van J.D. Zocher jr., het excentrieke Ma Retraite in Zeist is het meest uitgesproken huis in eclectische stijl (François I stijl, Italiaans *palazzo*-type, art nouveau decoraties), het Vulkaanhuisje van Boschoord in Doorn en de Uiletoren in Leersum wedijveren om de beste folly, de oranjerie van Hydepark is de meest weelderige en het kippenpaleis op Molenbosch het meest merkwaardige bijgebouw.

Samenhangende clusters in de Stichtse Lustwarande zijn:

De Bilt-Zuid. Onder De Bilt markeert Sandwijck met het Van Boetzelaerpark als overplaats, Sluishoef en het KNMI op de voormalige buitenplaats Het Klooster de entree van de Stichtse Lustwarande. **De Bilt-Oost**. Verder oostwaarts liggen vier grote buitenplaatsen rondom een open, agrarisch gebied: Houdringe, Beerschoten, Vollenhoven en Oostbroek. De huizen liggen in uitgestrekte land-

Boven • Buitenplaats Ma Retraite aan de Utrechtseweg 67 te Zeist. Dit eclectische *palazzo* is in opdracht van de directeur van de Amstel-bierbrouwerij J.H. van Marwijk Kooy in 1896 ontworpen door architect G. B. Salm.
Onder • Achterzijde van de buitenplaats De Brink aan de Utrechtseweg 82, in 1856 gebouwd voor jhr. W.K. Huydecoper, burgemeester van Zeist.

schappelijke parken met royale serpentinevijvers, op enige afstand van de weg. Het lanenpatroon refereert op sommige plekken nog aan de formele stijlperiode, zoals op Beerschoten en Oostbroek. De A28 en N237 hebben de buitenplaatsen geschampt, vooral ten koste van de overplaatsen van Oostbroek en Vollenhoven.

Zeist-West. Aan weerszijden van de Utrechtseweg in Zeist ligt een reeks van relatief kleine buitenplaatsen. Het is een restant van de vrijwel aaneengesloten gordel van buitens tot aan de Oude Kerk van Zeist. De vanaf 1790 aangelegde parken strekten zich aan de noordzijde uit tot aan de Arnhemse Bovenweg en aan de zuidzijde tot de Kroostweg. De architectonisch gevarieërde huizen zijn georiënteerd op de weg. De buitenplaatsen De Brink en Schaerweyde kijken elkaar schuin over de weg aan. Door naoorlogse kantoorbebouwing is er weinig overgebleven van de parken. Ook zijn diverse huizen ingrijpend veranderd door verhoging en verbreding.

Zeist-Centrum. Het centrum van Zeist wordt bepaald door de classicistische aanleg van Slot Zeist. Naar het zuiden strekt zich het geënsceneerde landschap van Het Slot, Blikkenburg, Wulperhorst, Rijnwijck en de Nienhof uit. Het vroeg 18de-eeuwse Beek en Roijen met de lange zichtlaan (Laan van Beek en Roijen-Woudenbergseweg) en het uitgestrekte Zeisterbos bepaalt aan de noordoostzijde het aanzien. Door de oudere grondslag liggen de buitenplaatsen minder gestructureerd. Van de jongere buitenplaatsen resteert minder, waarbij het Walkartpark, als oorspronkelijke overplaats van Het Hoekje, wel de stedelijke druk heeft overleefd.

Zeist-Driebergen. Tussen de bebouwde kommen van Zeist en Driebergen ligt een vrijwel aaneengesloten reeks buitenplaatsen die na 1820 zijn aangelegd: Hoog Beek en Royen, Sparrenheuvel, Molenbosch, Heerewegen (huis gesloopt), De Breul, Bornia, Beerschoten-Willinkshof, Reehorst en Bloemheuvel. Ten zuiden van de N225 liggen de overplaatsen en een enkele jongere buitenplaats, zoals Nieuw Beerschoten. Ten noorden van de Arnhemse Bovenweg ligt nog een enkele jongere buitenplaats: Pavia als afsplitsing van Beek en Royen, 't Kerckebosch en Heidestein. De buitenplaatsen zijn van elkaar gescheiden door oude paden of veedriften. De kunstmatige hoogteverschillen en royaal slingerende vijverpartijen kenmerken de parken. In de ruime landschappelijke parken is in de loop der tijd andere bebouwing verrezen, waaronder serviceflats aan de noordrand van de parken. De spoorweg Amsterdam-Arnhem, maar in veel sterkere mate het viaduct van de A12, heeft gezorgd voor een sterke onderbreking van het buitenplaatslint.

Rijsenburg. De buitenplaatsen aan de N225 zetten zich in Rijsenburg door, met ook hier een zwaartepunt aan de noordzijde en ook hier weer een zware verstedelijking. In omvang en invloed domineert het 18de-eeuwse Sparrendaal met haar lange assen en sprengenstelsel. Het door zijn eigenaar in 1810 gebouwde monumentale kerkpleintje heeft een lange dwarsas op de voormalige ridderhofstad Rijsenburg aan de Langbroekerwetering. De kleinere buitenplaatsen liggen relatief dicht aan de weg en zijn sterk versnipperd geraakt. Vooral aan de zuidzijde zijn buitenplaatsen verdwenen of sterk aangetast, ook door het verdwijnen van hoofdhuizen op Nijendal, Beukensteijn, Kraaijbeek en De Wildbaan.

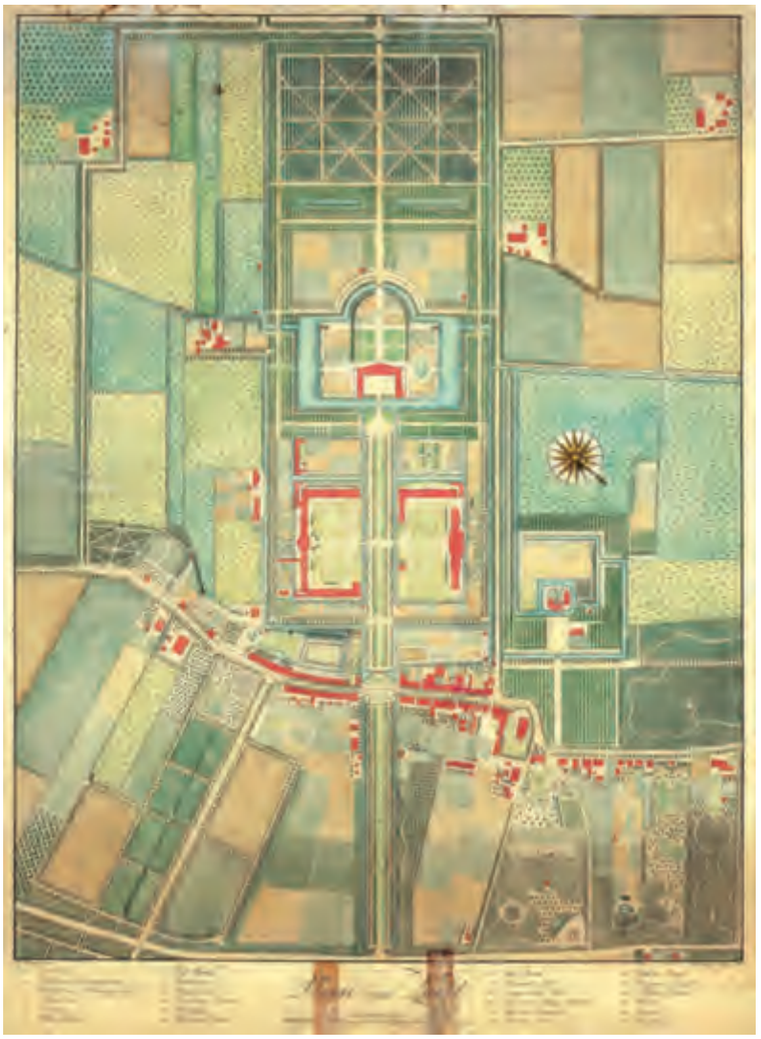

Plan van Zeist uit 1802 door J. Petersen en C. Forsell. De classicistische aanleg, met het accent op de middenas, domineert het dorp. Rechts van de kerk liggen, aan de Utrechtseweg, de eerste buitenplaatsen in een vroege landschapsstijl. Erboven de omgrachtingen van ridderhofstad Kersbergen.

Driebergen-Doorn. De grote buitenplaatsen De Horst, Hydepark en Beukenrode liggen aan de noordzijde van de Hoofdstraat-Driebergsestraatweg. Dichter bij het dorp Doorn wordt de zuidzijde gedomineerd door het van oorsprong middeleeuwse Moersbergen, Huis Doorn, dat eveneens een oudere kern heeft en het eind 19de-eeuwse Aardenburg. De huizen liggen op afstand van de hoofdweg, waardoor er ruimte is voor grote gazons en vijvers in de landschappelijk aangelegde parken. Dichter aan de weg liggen enkele kleine buitenplaatsen, zoals Veldzigt, Oudeweg en Doornveld verspreid.

Doorn-Leersum. Deels als afsplitsing van de oudere buitenplaatsen Schoonoord en Broekhuizen is een reeks van verspreid gelegen buitenplaatsen ontstaan op de beboste helling van de Utrechtse Heuvelrug: Boschoord, Zonheuvel, De Ruiterberg, De Hoogstraat, Het Zwitserse Huis en Lombok. Darthuizen en Dartheide liggen ten zuiden van de straatweg. De beleving van deze buitenplaatsen vanaf de doorgaande weg is veelal beperkt, maar de uitgestrekte bossen zijn mede bepaald door de parkstructuur.

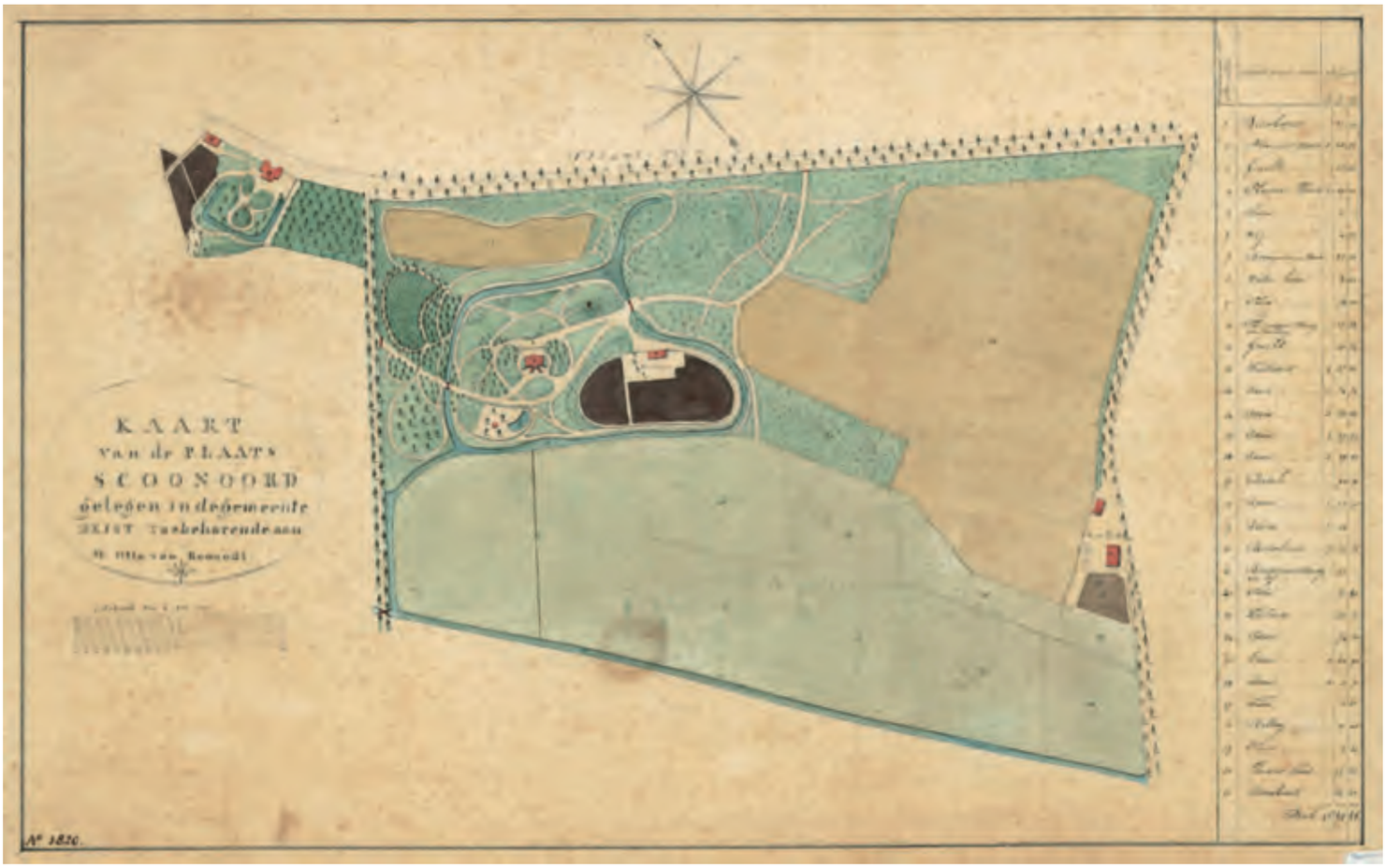

Boven • Ontwerp uit 1820 van J.D. Zocher jr. voor de buitenplaats Schoonoord bij Zeist. Het gebogen paden- en waterpatroon is kenmerkend voor de landschapsstijl.
Links • Moersbergen bij Doorn. Het begin 15de-eeuwse kasteel werd in 1866 in neogotische stijl verbouwd en vervolgens in 1925 'in oude staat' teruggebracht.

Amerongen. Zuylestein-Waayenstein en kasteel Amerongen zijn van middeleeuwse oorsprong en liggen in de nattere kleizone ten zuiden van de N225. Zuylestein is nog vóór 1700 uitgebreid met sterrenbossen en jachtbossen (Wafelijzer) op de Heuvelrug. De lanenstelsels en sterrenbossen (De Manege) van het in de uiterwaard gelegen Amerongen reiken zelfs tot het hoogste punt van de Heuvelrug (+68,9 m. NAP). Amerongen markeert het einde van de Stichtse Lustwarande als buitenplaatszone. Richting Elst, Remmerden en Rhenen domineert het agrarische karakter van de enggronden, met de vroegere tabaksteelt als bijzonder kenmerk.

Langbroekerwetering

Tussen Odijk en Wijk bij Duurstede, langs Kromme Rijn en Langbroekerwetering, lagen 25 kastelen en enkele buitenplaatsen. Daarvan zijn er nog 13 over. De oudste dateren uit het midden van de 13de eeuw en hebben merendeels een vroeg 19de-eeuws neogotisch uiterlijk gekregen. Heel incidenteel is een nieuwere buitenplaats in het gebied verschenen, zoals het uitgestrekte 18de-eeuwse Leeuwenburg. Door de lage ruimtelijke dynamiek is de rurale karakteristiek van dit gebied goed bewaard gebleven.

Boven • Sandenburg en Walenburg in het coulissenlandschap aan de Langbroekerwetering. Luchtfoto uit mei 2001.
Rechts • Ridderhofstad Rhijnestein te Cothen. Aan de linkerzijde van de 13de-eeuwse woontoren verrees in 1887 een geheel nieuwe tweede toren.

Kenmerkend zijn de kleine huisplaatsen binnen rechthoekige (dubbele) omgrachtingen, de verdekte toegangen, de poortgebouwen over de wetering, de vaarsloten tussen het huis en de wetering en de duiventorens. Vaak is sprake van uitgestrekte landgoederen, die naast de buitenplaats ook landerijen met weilanden en hakhoutbossen omvatten. Het gebied is cultuurhistorisch van uitzonderlijke kwaliteit vanwege het stroomruglandschap van de onbedijkte Kromme Rijn en het aanpalende coulissenlandschap van de Langbroekerwetering. Door de aanwezigheid van de landgoederen heeft

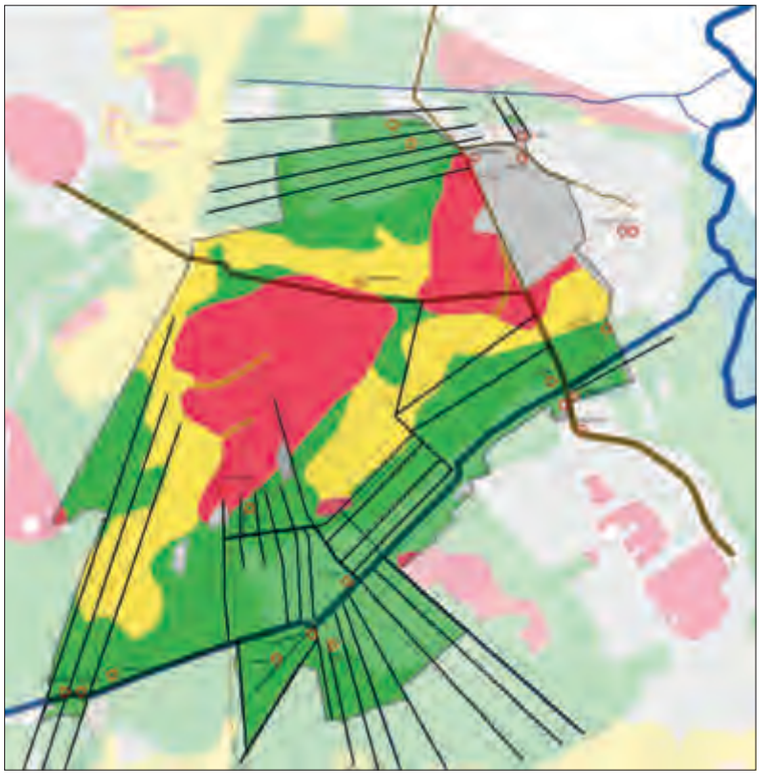

Boven • Laagte van Pijnenburg met de veenontginningsstructuur, de voornaamste (water)wegen en de buitenplaatsen met hun zichtlijnen op de geomorfologische ondergrond. Opvallend is dat alle buitenplaatsen zich in de lagere delen bevinden.
Onder • Laagte van Pijnenburg met de eigendomssituatie in 1832. In dit noordelijk deel van de Utrechtse Heuvelrug was eeuwenlang sprake van 'gemene gronden'. Na 1650 is praktisch het gehele gebied in handen gekomen van enkele grootgrondbezitters.

Langbroek zich ontwikkeld tot een afwisseling van open weilanden en gesloten blokbossen, doorsneden door boom- en houtwallen. De kastelen en ridderhofsteden liggen als besloten eilandjes binnen de ritmiek van de regelmatige copeverkaveling en vormen een contrast met de overwegend kleine boerderijen aan de noordzijde van de wetering. De hoofdhuizen liggen wisselend aan de noord- of zuidzijde van de Langbroekerwetering, met variatie in de oriëntatie van het hoofdgebouw, aangezien bij de stichting de representatie ondergeschikt was aan de defensieve functie. Enkele kastelen liggen op enige afstand van de wetering, zoals Walenburg en Weerdesteijn, andere vinden we juist direct aan de Kromme Rijn, zoals Beverweerd, Hardenbroek en Rhijnestein.

Beverweerd is de belangrijkste ridderhofstad aan de Kromme Rijn, met een zichtrelatie naar Werkhoven. Sterkenburg manifesteert zich als een feodaal kasteel met ronde toren, Lunenburg is het schoolvoorbeeld van een middeleeuwse woontoren en Sandenburg is het topvoorbeeld van een decoratief neogotisch kasteel met bijgebouwen aan de Langbroekerwetering. Sandenburg-Walenburg-Groenesteyn is een belangrijke cluster ten oosten van Langbroek. Ten westen van Langbroek, tussen de Broekweg en de Doornseweg, liggen verspreid de meeste ridderhofsteden.

Laagte van Pijnenburg

In het noordelijke deel van de Heuvelrug tussen Bilthoven, Baarn en Soest treffen we een twintigtal buitenplaatsen aan. Zeven buitens zijn inmiddels verdwenen. Het is een grillig verlopende stuwwalflank die de gebiedsstructuur hier heeft bepaald. Het noordelijk deel van de Heuvelrug bestaat uit een stuwwalcomplex met drie gestuwde kernen: Hoog Baarn met een watertoren op het hoogste punt (+17,5 meter NAP), het gebied tussen de Hooge en de Lage Vuursche, waar een brandtoren stond (+20,7 meter NAP) en de Soester Eng, eveneens benut als plek voor een watertoren (+19 meter NAP). Tussen deze heuvels heeft zich hoogveen gevormd, dat vanaf de 14de eeuw is afgegraven. Voor betere afvoer van het gestoken turf is op Utrechts initiatief omstreeks 1565 de Pijnenburger Grift of Praamgracht gegraven naar de Eem.

Haaks op de hoogtelijnen van de stuwwalkoppen is het hoogveen ontgonnen, volgens rechte strookverkavelingen. Die oriëntatie op het reliëf is goed te zien aan de verschillende richtingen van de percelen in het Soesterveen, het Heezerveen en het Baarnse veen. Op de toppen van de stuwwal bleef lange tijd voldoende woeste grond beschikbaar om uitgestrekte lanen en jachtbossen aan te leggen. In het lagere deel tussen de stuwwalkoppen is de 14de-eeuwse Soestdijk aangelegd, een verhoogde weg als ontsluiting van de veenontginning. Samen met de latere Amsterdamsestraatweg vormde deze route een tweede basis voor de vestiging van buitenplaatsen.

Rond 1640-1650 verschenen de eerste buitenplaatsen van Amsterdamse regenten. Nabij de kruising van beide assen kwam het buitenhuis Soestdijk van de Amsterdamse burgermeester Cornelis de Graeff, dat na 1674 uitgroeide tot koninklijk jachtslot. Er tegenover bouwde zijn schoonzoon Jacob Bicker zijn buitenplaats De Eult, dat rond 1740 door Willem Gideon Deutz met een magistraal lanenstelsel en sterrenbos werd uitgebouwd (Baarnse Bos). Aan de Praamgracht ontstond Pijnenburg met een imposant huis uit 1647 van de architect Philips Vingboons. Meer buitenplaatsen verschenen vanaf de 18de eeuw in het gebied, zoals Groeneveld in 1702 aan de Amsterdamsestraatweg. Aan de Hilversumsestraatweg verrees in 1790 het eerste Hooge Vuursche. Eyckenstein

Boven • Groeneveld en Drakenburg richting Baarn. Luchtfoto uit mei 2001. Het landschappelijk aangelegde park is binnen de strakke strookverkaveling van de veenontginning in 1836 aangelegd naar een ontwerp van J.D. Zocher jr. *Rechts* • Kasteel Groeneveld anno 2014. Het middendeel van het hoofdhuis en de beide bouwhuizen ter weerszijden dateren uit omstreeks 1735 . Tussen 1758 en 1761 werd het huis uitgebreid met twee gebogen vleugels. Bijzonder en ongebruikelijk is dat deze even hoog zijn als het *corps de logis* en met een doorgetrokken dak tot één geheel zijn gemaakt.

Boven • Laagte van Pijnenburg volgens de topografische veldminuut van 1847. Soestdijk heeft zijn nieuwe landschapspark gekregen, evenals Pijnenburg. Tegenover het inmiddels verdwenen Hooge Vuursche I is de Vinkenlaan aangelegd. Hooge Vuursche II is tegenover herberg De Roskam aangelegd met aan de overzijde van de Hilversumsestraatweg een gebogen pad naar een vijverpartij.
Links • Op deze kaart uit omstreeks 1790 van J.L. van der Meer contrasteren de parkbossen van de grote buitenplaatsen met de nog kale heidegebieden en de kleine boerendorpen. Lange, rechte lanen doorkruisen het gebied. De verdwenen buitenplaats Hooge Vuursche I is op deze kaart te vinden. Paleis Soestdijk heeft nog zijn formele parkaanleg. Let ook op de 'scheydpalen' langs de grens met 't Gooi.

aan de Maartensdijkseweg groeide in 1780 van een hofstede uit tot een buitenplaats met imposante *portico*.

De komst van de spoorwegen in 1874 is in deze zone van ondergeschikt belang geweest voor de vestiging van buitenplaatsen. Voor de ontwikkeling van de Baarnse villaparken was de vestiging van het spoorwegstation echter van levensbelang. De buitenplaatsen met hun formele en vroeglandschappelijke parken liggen grotendeels op de strookverkavelingen van de oudere hoogveenontginningen, waarvan de richting is bepaald door de stuwwallen. Rechte lanenstelsels, oorspronkelijk georiënteerd op omliggende kerktorens, doorsnijden de bossen. Pas bij latere buitenplaatsen als Berg en Dal (1890) en 't Benthuys (1881) is gebruik gemaakt van de aanwezige hoogteverschillen om het hoofdhuis prominent te positioneren.

Lage Vuursche werd omstreeks 1640 als kleine nederzetting rond de buitenplaats Drakensteyn gesticht. De structuur en het statige aanzien van de westzijde van Baarn worden nog steeds bepaald door de aanwezigheid van buitenplaatsen. Een aspect dat zich ruimtelijk minder nadrukkelijk aftekent, maar in de ontwikkeling van de buitenplaatszone zeker een rol heeft gespeeld, is de aanwezigheid van de stadhouderlijke en Koninklijke familie Van Oranje-Nassau. Zo hebben de Oranjes hun stempel gedrukt op Soestdijk, Baarnse Bos, Rusthoek, Canton en Peking, Prins Hendriksoord, Ewijckshoeve en Drakensteyn. Het gebied rond Paleis Soestdijk kreeg een vorstelijke allure en gaf Baarn en Soest extra aantrekkingskracht voor vestiging van welgestelden.

In het huidige landschap is de invloed van classicistische parkelementen uit de periode 1640-1740 dominant; de invloed van jonge buitenplaatsen en villa's is hieraan ondergeschikt. De lange lijnen en de zichtassen die gebruik maakten van de oudere strookverkavelingen sloten in de 17de eeuw goed aan op de toen opkomende Franse tuinstijl met zijn open zichtassen. De nieuw aangelegde lanen lagen óf parallel aan de verkavelingstructuur óf werden op markante punten als kerktorens en heuveltoppen in de omgeving uitgezet. Met de lanen strekken de buitenplaatsen zich uit over een groot deel van het gebied en haken ze aan op de bossen, de agrarische gronden en het stedelijke gebied. Voorbeelden hiervan zijn te vinden op Groeneveld, Drakensteyn, Pijnenburg, Ewijckshoeve, De Eult en Eyckenstein. Drie typen buitenplaatsen worden onderscheiden: de grote blokvormige buitenplaatsen aan de Praamgracht, de langgerekte buitenplaatsen in de veenontginningen en de verspreid gelegen, kleine buitenplaatsen aan de wegenstructuur.

Het reliëf van de grillige verlopende stuwwal en de patronen van de veenontginningen zijn bepalend geweest voor de karakteristiek van deze buitenplaatszone. De meeste buitenplaatsen liggen op de rand van de laagte, veelal haaks op het reliëf. De agrarische component is minder nadrukkelijk aanwezig dan in andere zones, behalve op grote landgoederen als Pijnenburg, Eyckenstein en Groeneveld, waar van oudsher meerdere boerderijen bij horen en waar het accent op bosbouw ligt. Kenmerkend voor de Laagte van Pijnenburg is de veel voorkomende combinatie van classicistische laanstelsels en landschappelijke aanleg, de compacte en duidelijk van omliggende bossen begrensde parkaanleg en het zicht op het hoofdhuis vanaf de ontsluitingsas.

Groeneveld en omgeving. De basis voor deze cluster wordt gevormd door de onderliggende strookverkaveling. De langgerekte grondvorm van de parken is hiervan afgeleid. De buitenplaatsen liggen tegen elkaar, met een gedeeltelijke verweving van zichtlijnen en uitzichten. Deze verweving is een gevolg van een gemeenschappelijke eigendomsgeschiedenis van Groeneveld, Buitenzorg en Hooge Vuursche I. Als voormalige ontginnershofsteden staan de hoofdhuizen op enige afstand van de ontsluitingsweg, hetzij de Amsterdamsestraatweg, hetzij de Eemnesserweg. Door middel van een haaks hierop staande (verdwenen) laan of zichtlijn zijn de huizen met de weg verbonden. Door de open overplaats is Rusthoek (1905, voorheen Zeezicht in 1771) visueel verbonden met het park van 't Benthuis.

Soestdijk en omgeving. Kenmerkend is de ligging aan de Praamgracht en de oriëntatie op de Amsterdamsestraatweg. Soestdijk en het Baarnse Bos zijn met hun hoofdassen (Koningslaan-Wittelaan) op haakse wijze aan elkaar verbonden. Het reliëf is medebepalend voor de inrichting van de parken: water in de laagtes, uitzicht op kerktorens in wijde omgeving. Beide buitens hebben een forse omvang met een concentrisch rond het huis opgezet landschapspark (Soestdijk) en een axiaal formeel park (Baarnse Bos) met een sterke binding in het omliggend, deels verstedelijkt landschap. Beide strekken zich uit over doorgaande wegen, die historisch gezien zelf ook deel uitmaken van het buitenplaatsenlandschap. De oorspronkelijke samenhang tussen Peking, Canton (Cantonspark) en Java is door het bebouwd raken van de omgeving verloren gegaan.

Pijnenburg en omgeving. De buitenplaatsen Pijnenburg (1647, verbouw 1835), Ewijckshoeve (1694, herbouw huis 1831), Prins Hendriksoord (1872) en Vijverhof (1926) zijn gelegen aan de Praamgracht en in hun schegachtige grondvorm bepaald door de grenslijnen van de laatmiddeleeuwse ontginningsblokken. De hoofdhuizen van Ewijckshoeve en Prins Hendriksoord liggen op de hoeken van de parkaanleg en hebben sterke zichtrelaties over de voorliggende graslanden. Ewijckshoeve heeft achter het huis een groot landschappelijk park uit 1860. Het ervan afgesplitste Prins Hendriksoord bezit een landschapspark uit 1885 met lange slingervijver als vergraven restant van de 'Engelsche Vaart'. De verdiepte bloementuin uit 1910 van tuinarchitect D. Tersteeg maakt sinds 1926 deel uit van Vijverhof en is wederom een afsplitsing. Van Pijnenburg is alleen het koetshuis uit 1916 zichtbaar. Het hoofdgebouw zelf met de grote zuilenportico uit 1831 is door hoge coniferen onzichtbaar vanaf de weg. Het oorspronkelijke 17de-eeuwse Vingboonshuis keek uit over een zichtlaan, waarover sinds 1920 de Biltseweg loopt.

Lage Vuursche. Het dorpje Lage Vuursche wordt historisch gezien gedomineerd door de buitenplaats Drakensteyn met haar bijzondere achthoekige centraalbouw uit 1640. Door bebossing en eigendomsafscheiding hebben de lanenstelsels van en rond het dorp nauwelijks meer een binding met het park, zoals de Koudelaan en de Vinkenlaan, die beide op het hoofdhuis zijn gericht. Interessant is de 300 Roedenlaan. Deze diende waarschijnlijk als ontginningsbasis van de zuidwaartse vervening, die tussen de uitzetlijnen lag van 'Nonnegroep West' (gemeentegrens Zeist-De Bilt) en de 'Nonnegroep Oost', zo genoemd naar de ontginners van het

Rechtsboven • *Lust-Huijs en Hof te Soest-Dijck*, gravure van D. Stoopendaal uit omstreeks 1680.
Rechtsonder • Paleis Soestdijk. Luchtfoto uit oktober 2003.

Vrouwenklooster in De Bilt. De beide strak begrensde, blokvormige buitenplaatsen liggen aan de randen van het dorp, dat aan beide zijden van de Vuursche Steeg is aangelegd. De terreinen zijn sterk in zichzelf gekeerd en vertonen geen verdere ruimtelijke samenhang met elkaar dan dat ze aan elkaar grenzen. De parkaanleg is primair op het centraal gelegen hoofdhuis gericht.

Eyckenstein en omgeving. Kenmerkend voor deze cluster is dat de buitengrenzen van de evenwijdig naast elkaar gelegen buitenplaatsen Eyckenstein, Rustenhoven en Rovérestein samenvallen met de opstrekkende strookverkaveling. Het hoofdhuis bevindt zich op de kopse kant van de kavel, ten noorden van de Praamgracht. Het huidige Eyckenstein uit 1780 komt voort uit een 16de-eeuwse boerderij die begin 17de eeuw een herenkamer moet hebben gekregen. Eyckenstein heeft een breedtemaat die aan de geknikte Maartensdijkseweg afleesbaar is en begrensd wordt door de Bantamlaan en de 'Rade Gruppel', de scheiding die in 1470 is getrokken tussen het gerecht Oostveen (Maartensdijk) en De Bilt, als oostelijke grens. Een bijzonder element is de Gezichtslaan uit 1826, die vanaf de Soestdijkseweg schuin op het huis Eyckenstein toeloopt.

Gescheiden door een smalle open weidestrook (overtuin van Berkenstein), maar ooit samen één geheel vormend, ligt ten westen van Eyckenstein de buitenplaats Rustenhoven uit 1731. Samen met diverse boerderijen en de voormalige buitenplaats Riddderoord werd het schuin aan de overzijde van de weg gelegen Berkenstein vanaf 1825 onderdeel van Eyckenstein. In zekere zin geldt dat ook voor het aan de oostzijde gelegen Rovérestein, dat rond 1885 werd aangelegd voor Nicolaas Eyck van Zuylichem, nazaat van de stichter van Eyckenstein (*rovére* is afgeleid van het Italiaanse woord voor eik). De ruimtelijke relaties zijn enkel naar voor en achter gericht, de historische kavelrichting volgend.

Amersfoortseweg

De Amersfoortseweg (N237) is in 1653 aangelegd als bewust monumentaal ontworpen verbinding tussen Amersfoort en Utrecht. Het betreft het grootste infrastructurele project uit de 17de eeuw in de provincie Utrecht. Het elf kilometer lange traject tussen de Amersfoortse Galgenberg en de buitenplaats Vollenhoven kreeg een regelmatige vakkenverkaveling (24 vakken van ieder 100 roeden breed) voor de stichting van even zo veel buitenplaatsen. De grenzen van de 50 roeden diepe vakken werden rondom vastgelegd door opgeworpen wallen met heggen en houtsingels. In veel gevallen is deze lanen- en wallenstructuur nog herkenbaar.

Bij stichting van een buitenplaats werd het vak naar achter verdubbeld, wat bij de vijf vakken rond Huis ter Heide en Soesterberg ook daadwerkelijk is gebeurd. Tussen de vakken werd een vijf roeden breed pad vrij gehouden en als laan beplant. Deze zogeheten *sorties* waren bedoeld om de gemeenschappelijk gebruikte heide aan weerszijden van de weg bereikbaar te houden voor schaapskuddes. Het project was geen onverdeeld succes: op slechts enkele

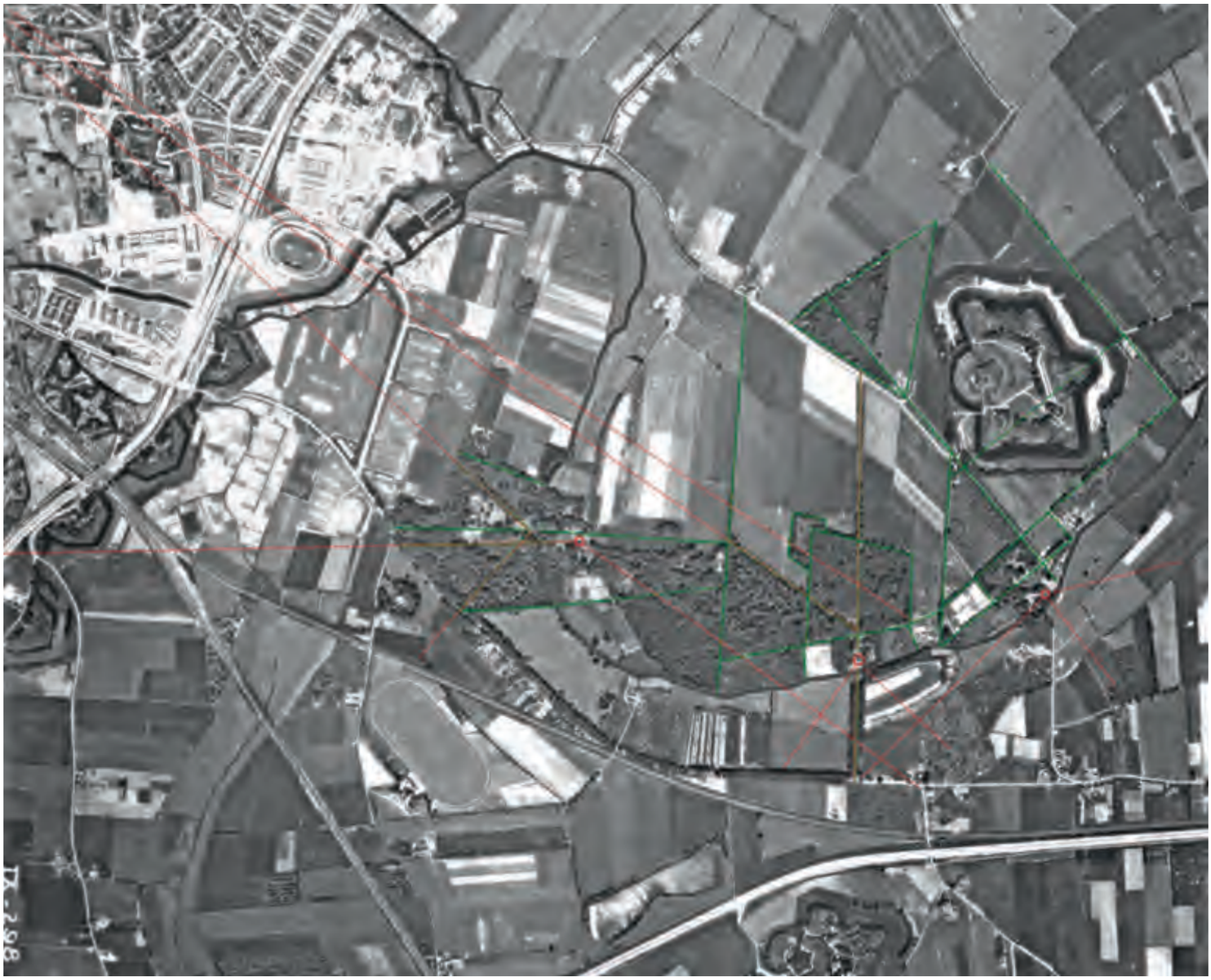

Lanenstelsels (groen) en zichtlijnen (rood) van de buitenplaatsen Oud en Nieuw Amelisweerd en Rhijnauwen op de luchtfoto uit 1956. Diverse zichtlijnen zijn op de Domtoren gericht. Vanuit Nieuw Amelisweerd liep er over de Sneeuwklokjeslaan een zichtlijn naar de molen die vroeger aan de Vaartsche Rijn stond. De Kromme Rijnarmen en de fortificaties van de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn nog dominant.

vakken werd een buitenplaats gevestigd, waaronder Zandbergen en Beukbergen. Hoewel het heldere 17de-eeuwse concept van centraal op de uitgezette vakken te bouwen buitenhuizen slechts zeer ten dele is gerealiseerd, kan het een inspiratiebron voor toekomstige ontwikkelingen vormen. De orthogonale structuur en ritmiek van de vakken is nagenoeg intact en zorgt voor het herkenbare symmetrisch-monumentale karakter van de weg (N237).

Door verbredingen en omleggingen is het rechtlijnige, monumentale karakter van de weg op diverse plaatsen aangetast. Tussen Soesterberg en de Stichtse Rotonde is de oorspronkelijke structuur nog zichtbaar. Tussen Soesterberg en Huis ter Heide zijn vijf vakken verdubbeld. Vanaf 1800 zijn hier voor bosaanleg ook de *sorties* verlengd. In het overbos van Vollenhoven is de weg met het oorspronkelijke brede dwarsprofiel en houtwallen nog bewaard gebleven. De hoofdhuizen zijn (oorspronkelijk) ontsloten vanaf de Amersfoortseweg. De huizen liggen op relatief grote afstand van de weg. Kenmerkend voor de bestaande buitenplaatsen is het vrije zicht dwars over de weg. In geval van Zandbergen, Beukbergen, Sterrenberg en De Oude Tempel zijn de aan weerszijden van de weg gelegen vakken nadrukkelijk in samenhang ontwikkeld, in de vorm van een overplaats.

De basiskwaliteit van de Amersfoortseweg betreft de complete aanwezigheid van de vakkenverkaveling ter weerszijden van de weg. De belangrijkste buitenplaatsen zijn Zandbergen en Beukbergen. Zandbergen is de oudste buitenplaats en staat symbool voor de intenties van het 17de-eeuwse project. De overplaats is een fraai voorbeeld van een landschappelijke aanleg en latere herbestemming tot luxe en ruimtelijk opgezet villapark. Op het 18de-eeuwse Zandbergen na dateren de (vernieuwde) huizen alle uit de periode 1880-1920. De Galgenberg te Amersfoort is niet alleen de enige

Kaart van de Amersfoortseweg met genummerde vakken uit 1738 door Bernard du Roy.

De
Stadt:
Amersfoort

Boven · Huis Geerestein was oorspronkelijk een versterkte hoeve uit de 14de eeuw. Na herbouw, verwoesting en wederopbouw kreeg het huis in 1834 een neoclassicistische gevel naar ontwerp van eigenaar Hendrik Daniël Hooft. *Onder*· Huis te Linschoten is in 1638-1647 gebouwd voor Johan Strick die later burgemeester van Utrecht werd. In 1720 werd het voorste deel van het huis met een verdieping verhoogd, waardoor de kenmerkende torens minder opvallen dan voorheen.

zichtbare galgenplaats van de provincie, maar vormt ook het uitzetpunt van de Amersfoortseweg.

Valleilandgoederen

Aan de westrand van de Gelderse Vallei, tussen Woudenberg en Leusden, ligt een karakteristiek landgoederenlandschap dat grotendeels gebaseerd is op 13de-eeuwse strookvormige verkavelingen. Aan de ontginningsas Ekris ligt het kasteelterrein van Groenewoude, waar van het gebouwencomplex en de parkaanleg enkel één bouwhuis resteert. Er tegenover, aan de andere ontginningsas, ligt Geerestein, een begin 16de-eeuwse ridderhofstad, die na verwoesting in 1558 weer werd opgebouwd en rond 1740 tot buitenplaats is uitgegroeid. De huidige neoclassicistische voorgevel dateert uit 1834. In het achterliggende park, tussen Geeresteinselaan en de Grift, loopt een 1.000 meter lange zichtkanaal in de as van het huis.

Den Treek ligt op de overgang tussen de hogere zandgronden en de lagere weilanden, in lijn met de boerderijen aan de Treekerweg en Heetvelderweg. Het in oorsprong vroeg 18de-eeuwse landgoed heeft een landschappelijke aanleg uit omstreeks 1820. Den Treek vormde het centrum van de oostelijke bebossing van de Heuvelrug, die na 1887 op gang kwam en onder meer resulteerde in het Sterrenbosch. Aan de Heiligerbergerbeek kwam in 1879 een vierde, landschappelijk aangelegd landgoed te liggen, De Boom. Aan de Heiligerbergerbeek hebben zich richting Amersfoort meerdere buitenplaatsen gehecht.

De drie relatief grote landgoederen met veel agrarische landerijen en bossen hebben het landschap sterk beïnvloed. Karakteristiek voor de Valleilandgoederen is het coulissenlandschap op basis van verschillende verkavelingrichtingen met herkenbare ontginningsassen, verrijkt met gesloten parkbossen en historische paden- en houtwallenstructuur. Het gebied kent een aantal lange zichtlijnen. Door samenspel van parken en kleinschalige agrarische bedrijven is het een typisch landgoederenlandschap. De ruimtelijke samenhang tussen de buitenplaatsen is beperkt, aangezien de kernen op grote afstand van elkaar en aan verschillende ontsluitingsassen zijn gelegen. Alleen Geerestein en De Boom liggen beide aan de Geeresteinselaan. Bij deze twee buitenplaatsen is enigszins sprake van een overplaats, hoewel niet sterk qua ruimtelijke opzet en relatie.

Amelisweerden

Aan de zuidelijke stadsrand van Utrecht ligt langs de Kromme Rijn de buitenplaatszone Amelisweerden. Rhijnauwen, Oud en Nieuw Amelisweerd zijn in oorsprong middeleeuwse kastelen aan de noordzijde van de rivier, die zich in de 18de eeuw tot buitenplaatsen ontwikkelden. Aan de zuidzijde van de Kromme Rijn ligt het nog steeds duidelijk herkenbare jaagpad. Door het kortstondig eigendom van koning Lodewijk Napoleon in 1808 verkregen Oud- en Nieuw-Amelisweerd vorstelijke allure met de statige Koningslaan als toegangsweg vanuit de stad.

Met behoud van de oude verkavelingslijnen is hier een staalkaart aan tuinstijlen ontstaan die nog grotendeels naast en door elkaar aanwezig en zichtbaar zijn: classicistische lanenstelsels, sterrenbossen en parkdelen in rococo-, vroege en late landschapstijl. Bijzonder is het zichtlijnenstelsel rond Nieuw-Amelisweerd. Uniek is het rivierbos met de hoogste bomen van Nederland en de vele stinzeflora op voornamelijk Nieuw Amelisweerd. Uiterst zeldzaam zijn de gaaf bewaard gebleven en nu gerestaureerde 18de-eeuwse Chinese behangsels in het huis Oud Amelisweerd.

Stroomopwaarts aan de Kromme Rijn, in en tegenover het oude centrum van Bunnik, liggen de kleinere buitenplaatsen Cammingha en Niënhof. De 14de-eeuwse kasteeltoren van De Beesde, later Cammingha genoemd, ligt prominent aan de rivier. Het 18de-eeuwse hoofdhuis van Niënhof werd omgebouwd tot koetshuis. Het restant van het park van de Niënhof strekt zich uit tussen de Kromme Rijn en de gemeentegrens met Zeist, waarbij de Kouwenhovenselaan tot in de Zeister woonwijken doorloopt. Niënhof en Cammingha liggen tegenover elkaar aan weerszijden van de Kromme Rijn.

Het gebied wordt gekarakteriseerd door aaneengeschakelde parkbossen langs de Kromme Rijn met half open uitzicht op de Koningslaan aan de zuidzijde. De noordzijde wordt bepaald door met lanen en houtwallen begrensde weiden en het begroeide fort Rijnauwen, met aan de horizon de hoogbouw van de Uithof.

Kasteel De Haar met links het Chatelet.

Landgoed Linschoten

Tussen Woerden en Montfoort ligt het Landgoed Linschoten, een in het open poldergebied van het Groene Hart gelegen groene enclave die sinds de middeleeuwen als eenheid wordt beheerd. Dit eeuwenlange centrale beheer heeft geresulteerd in een ruim 300 hectare groot ensemble van huis en parkbos aan het riviertje de Lange Linschoten, met vijftien bijbehorende boerderijen, grienden en landerijen, voornamelijk ter weerszijden van de Haardijk.

Met de bouw van het huis in 1637 startte de buitenplaatsontwikkeling. Het huis ligt centraal in de parkaanleg, met de voorzijde georiënteerd op het riviertje. Tuinarchitect J.D. Zocher jr. transformeerde in 1834 de oude formele aanleg met de ronde vijvers en het *grand canal* in het huidige landschapspark en voorzag het van een grote slingerende waterpartij en zichtlijnen vanuit het huis naar buiten.Water, in de vorm van gracht, vijvers, *grand canal* en slotenstelsel, speelt een nadrukkelijke rol in de ruimtelijke configuratie van de buitenplaats.

Ten noorden van de snelweg A12 ligt de voormalige 17de-eeuwse buitenplaats Wulvenhorst, waarvan de boerderij en enkele waterpartijen resteren. Ten noordwesten van de boerderij ligt tevens het nog grotendeels omgrachte terrein waar het middeleeuwse kasteel Wulvenhorst stond.

Kasteel De Haar

Hoogtepunt van de belangstelling voor de middeleeuwen en het voorvaderlijk kasteel is de herbouw van het kasteel De Haar, een schepping van internationale allure. Het kasteel zelf vormt het centrum van een grootse, eind 19de-eeuwse landschappelijke parkaanleg met diverse deeltuinen en zichtlijnen die tot ver buiten het park reiken. Kasteel, park, kapel, boerderijen en bijgebouwen vormen met het naastgelegen brinkdorp Haarzuilens een onlosmakelijk *Gesamtkunstwerk*, dat volgens de reconstructivistische visie van architect P.J.H. Cuypers naar middeleeuws ideaalbeeld is geconcipieerd. Het kasteel werd op de 15de-eeuwse fundamenten herbouwd.

Om het kasteel tot centrum van het uitgestrekte park te maken liet Etienne baron van Zuylen van Nyevelt het bestaande dorpje enkele kilometers naar het oosten verplaatsen. De parkuitbreiding van H. Copijn in de westelijk gelegen weilanden is nooit gerealiseerd. De zuidelijke begrenzing van het gebied is gelegd op de Heycop-Vleutense wetering, de voormalige loop van de Oude Rijn, waaraan de 15de-eeuwse Hamtoren ligt. De groenbuffer rond De Haar en Haarzuilens is cultuurhistorisch van groot belang omdat deze de kenmerkende historische structuurlijnen en het contrast tussen park en noordwestelijk agrarisch gebied zichtbaar houdt.